

Marc legal i política urbanística: el primer disseny de la plaça de Catalunya, 1865-1872

Marina López Guallar

El 2 de juny de 1865, Ildelfons Cerdà, com a regidor de l'Ajuntament de Barcelona, presentava al plenari una proposició per fer una plaça, que aviat va ser anomenada "plaça de Catalunya" i que, amb dimensions més reduïdes que l'actual, s'ubicava ja al lloc de tots conegut.

El nostre estudi vol, en primer lloc, situar la proposta de Cerdà en el seu context immediat –el debat que envoltà la primera etapa de construcció a l'Eixample–, esbrinar les raons que portaren l'enginyer a modificar les previsions del seu plànol de 1859 en un punt tan sensible i assenyalar les dificultats intrínseques i les crítiques que suscitarren, d'una banda, el plantejament de l'enginyer, i, de l'altra, el projecte que la Comissió d'Obres de l'Ajuntament va encarregar a l'arquitecte municipal, Leandre Serrallach, per materialitzar la nova idea de Cerdà. En segon lloc, seguirem les vicissituds d'aquest primer projecte de plaça de Catalunya, un cop retirat Cerdà de la primera línia, pel que fa al seu disseny i a la seva tramitació administrativa, des de l'aprovació inicial el 1865 fins a l'abandonament del projecte per decisió municipal adoptada el 1872, un procés interferit per la Revolució Gloriosa de 1868.

El marc legal, com a condicionant de la política urbanística, és –com ho manifesta el títol– una variable explicativa principal de l'acció municipal, però, malgrat el centralisme dominant, no és l'única interessant si se'n vol copsar el sentit i els assoliments específics. Cal tenir presents també: les reaccions que la legislació suscitava en seu municipal; el rebuig, la interpretació o l'aplicació que se'n feia; les relacions interadministratives; la interacció entre els diferents agents urbanitzadors, públics i privats; la intervenció de la jurisdicció contenciosa administrativa; i el ventall de procediments propis i pràctiques polítiques generats per l'Ajuntament de Barcelona. Totes aquestes variables contribueixen a explicar els avatars de la plaça, i, seguint el fil que ofereixen les seves combinacions en aquest afer concret, ajuden a escriure un capítol de la història política municipal de Barcelona.¹

1. Juntament amb Ramon Grau, ens vam ocupar del tema de la urbanització de la plaça de Catalunya i concretament d'aquest primer projecte a «El temps de la Revolució urbanística», capítol IV, pàg. 121-163; «Cara i creu de l'urbanisme cerdanià», capítol V, pàg. 167-187; i «Les batalles per l'Eixample», capítol VI, pàg. 189-225, dins Ramon GRAU (dir.), *Exposició Universal de Barcelona. Llibre del Centenari, 1888-1988*, Barcelona, L'Avenc, 1988. Per a la història de l'administració municipal, a més, Manuel ARRANZ, Ramon GRAU i Marina LÓPEZ, «Anàlisi històrica de l'Ajuntament de Barcelona», dins AAVV, *Documents de treball per a la Carta Municipal*, 3, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1987, pàg. 1-164.

La plaça de Catalunya: primers plantejaments (1855-1865)

El 1855, en el moment de l'enderroc de les muralles de Barcelona, una de les desiderades expressades per la societat civil a través d'una Comissió Ciutadana formada per posar les bases del projecte d'eixample fou la creació d'una gran plaça en l'espai que ara ocupa la plaça de Catalunya.

La lògica d'aquest disseny és clara si es mira la topografia de la ciutat de Barcelona en aquell moment.

Per un costat, amb la perspectiva de l'ampliació, la Rambla es consolidava com l'eix principal de drenatge de circulació cap a la ciutat nova, i la seva obertura cap al Pla havia estat prefigurada arran de la revolució liberal per l'enderroc de la caserna dels Estudis i l'obertura del portell d'Isabel II. Els primers intents d'eixamplament del recinte havien basculat sobre l'extramurs immediat a aquest portell, aprofitant l'entrant de les muralles existent entre els baluards de Tallers i de Jonqueres. Per un altre costat, també se situava a la mateixa zona el portal de l'Àngel, al capdamunt de la plaça de Santa Anna, que comunicava amb el centre de la ciutat medieval. I finalment, l'única via pròpiament urbana fora de muralles, el passeig de Gràcia, enllaçava el portal de l'Àngel amb el pujant suburbi de Gràcia i tenia a més un accés diagonal des del portell d'Isabel II. La prefiguració de la plaça era prou clara, i deixar l'espai obert era la solució urbanística més fàcil des del punt de vista de la funcionalitat.

Ara bé, a aquest disseny s'oposaren dos factors de diferent ordre i d'evolució independent, encara que finalment imbricada.

El primer d'aquests factors d'oposició va ser el conjunt d'especulacions a l'entorn dels terrenys alliberats pel glaci de la muralla que s'enderrocava. Fins el moment de la demolició, la possessió d'aquests terrenys era de l'Estat, a través del seu Ram de Guerra. Un cop demolides les instal·lacions militars, era evident que els solars havien de passar a formar part de l'eixample de la ciutat, i justament en una posició de centralitat privilegiada. Però el dret a la propietat esdevingué litigiós. D'una banda, l'Estat retenia aquells terrenys i, un cop escollit un pla urbanístic per l'eixample, es disposava a vendre'ls com a parcel·les per edificar. De l'altra, l'Ajuntament de Barcelona aspirava a que li fossin transferits íntegrament per l'Estat i a fer-ne un ús on hi acabessin predominant els espais lliures i els equipaments públics. I a més, i enfront de les corporacions públiques, un seguit de particulars al·legaven ser successors dels propietaris expropiats sense indemnització per l'Estat en el moment d'eixamplar les fortificacions, en el segle XVII. Per molt especulatives que fossin aquestes demandes, i per molt complicat que fos fer la delimitació justa dels terrenys antigament ocupats, el 1858 els particulars aconseguiren dels tribunals el reconeixement dels seus drets, poc abans de la Reial Ordre de 9 de desembre d'aquell any que desbloquejava l'operació de l'eixample en marginar-ne els militars. En l'indret concret que ens interessa, el principal reclamant era Antoni Augirot, que ja abans de veure reconeguts els seus drets pels tribunals de primera instància procedí a fer-ne transferències per segments, tant del domini útil, des del 1856, com del domini eminent, el 1860. Les transaccions del domini útil continuaren fins novembre de 1858, quan, sense haver-se produït una fitació dels terrenys, un

col·lectiu format per una trentena de persones havia substituït com a titular efectiu Augirot, a qui el Tribunal Suprem confirmaria el reconeixement del seu dret a la darrerria de 1864. L'Estat i l'Ajuntament reaccionaren tard i de manera maldestra a l'allau de decisions judicials i no pogueren impedir la consolidació del dret de propietat a favor d'aquells particulars. I sembla significatiu que un segon traspass de la propietat eminent –a favor de la companyia dels germans Girona– es produís el 8 de juny de 1865, quan Cerdà ja havia presentat la proposició per fer la plaça en els terrenys d'Augirot.

El segon factor d'oposició a la configuració de la plaça va ser el fet que el planejament de l'eixample va recaure en un tècnic, Ildefons Cerdà, que, endut per la seva metodologia racional-deductiva, no recollí la idea de la plaça de Catalunya demanada per la Comissió Ciutadana i per l'Ajuntament. El debat suscitat a l'entorn de l'aprovació del pla Cerdà –un pla que esdevenia irrevocable el maig de 1860– va manifestar la importància del projecte de plaça central immediata al portell d'Isabel II i al portal de l'Àngel, present en tots els plànols presentats al concurs municipal de 1859 i especialment desenvolupat en el projecte guanyador d'Antoni Rovira i Trias. Dins de les previsions del pla Cerdà, l'entorn immediat de la ciutat antiga tenia un interès especial, tant per la lògica de continuïtat urbana (ara possible, després de tants anys d'anomalia), com pel fet que els terrenys alliberats per les muralles eren objecte de les expectatives de tothom. L'Estat mirà de beneficiar-se'n directament, a través de la generació d'un màxim de solars vendibles i edificables i, en conseqüència, d'uns espais públics reduïts al mínim possible. Val a dir que les previsions ordinàries de Cerdà per a tot l'eixample eren prou generoses dins les coordenades urbanístiques del seu temps i que la necessitat d'ajustar geomètricament la quadrícula projectada a les irregularitats del perfil de la ciutat antiga generava per ella mateixa una proporció especialment elevada d'espais oberts, entre els quals destacava una ronda perimetral.

Enfront de l'estratègia de parcel·lació i subhasta de solars –i de concessió de permisos de construcció avalats pel mateix Cerdà i rubricats per l'autoritat provincial–, que impossibilitava la intervenció decisòria de l'Ajuntament de Barcelona, aquest promogué una modificació del pla Cerdà –esdevingut plànol oficial de la ciutat– en tota la zona, amb la substitució de la ronda per un bulevard més ample, que incloïa, com a peça significativa, la plaça central als afores de la Rambla. El projecte estava firmat per Miquel Garriga i Roca i l'Ajuntament l'aprovà el maig de 1861. En lligar la plaça a una modificació molt més àmplia del plànol oficial, pensada per erosionar els interessos estatals en benefici del municipi, el projecte de bulevard feia més difícil la consecució de la modificació puntual (a la que, d'altra banda, Cerdà també es va oposar quan fou plantejada el setembre de 1862). Però el projecte de bulevard, aprovat en principi aquell mateix mes de setembre pel govern central amb determinades modificacions, va caure el març de 1863, quan l'Ajuntament prengué la decisió d'aixecar la suspensió dels permisos d'obres en els terrenys afectats pel passeig projectat per Garriga.

No podem desvincular aquesta resolució d'una seqüència d'esdeveniments que en constitueixen els antecedents immediats: les grans inundacions de setembre de 1862; la incorporació de Cerdà a l'Ajuntament com a regidor el gener de 1863; l'apressament per construir la gran col·lectora de les Rondes prevista per

l'enginyer, de la qual se'n fa un primer projecte el març del mateix any; la reacció del primer afectat, Manuel Gibert, que tancà el tros de la Ronda entre el passeig de Gràcia i la prolongació de la Rambla i va barrar el pas a l'obra amb l'argument que l'Ajuntament defensava dos projectes contradictoris per a la zona. I a tot això, s'hi va afegir, com un factor concomitant, la pressió constant dels compradors dels terrenys de les muralles, que volien construir als solars acabats d'adquirir de l'Estat i que, amb el recolzament del governador, exigien obtenir les llicències municipals sense més dilacions.

En qualsevol cas, l'avenç del procés de parcel·lació i venda a favor de la Hisenda estatal apareix com el factor clau per entendre l'encaix final de la plaça de Catalunya dins un context urbanístic ajustat al plànol de Cerdà i als interessos de l'Estat. El plànol de 22 de juny de 1865, signat pel mateix Cerdà i que palesa l'estat de les vendes dels solars procedents del glacis, permet veure que el retard de les vendes es produïa concentradament en alguns indrets de la cinta, probablement els més litigiosos per l'existència de reclamacions de particulars. El buit a la zona de la plaça de Catalunya era el més notori i continu. Havia renunciat l'Estat a vendre aquestes parcel·les litigioses i, de fet, reconegudes pels tribunals a favor de particulars? Fou aquest desistiment governamental el que obrí pas a la nova iniciativa de l'Ajuntament (i de Cerdà) per mirar de convertir l'indret en plaça i fer impossible el seu aprofitament per part dels successors d'Augirot?

Ildefons Cerdà i el projecte de la plaça de Catalunya (juny de 1865 – abril de 1866)

Els regidors podien presentar mocions al plenari municipal, és a dir, propostes que, un cop debatudes i en cas de ser aprovades, passaven a ser elaborades per alguna de les comissions permanents que es repartien les competències municipals, per tornar després al consistori per a ser aprovades en segona instància. Aquest no era el darrer tràmit, perquè, sense el vist-i-plau del governador, els acords municipals no eren executius.

El procediment que acabem de descriure determina l'ordre d'exposició d'aquest apartat: en primer lloc, la defensa de la moció que proposà la urbanització de la plaça per part del regidor Cerdà; després, la descripció del plànol encarregat per la Comissió Tercera –la d'Obres– a Leandre Serrallach, arquitecte municipal interí de la zona de l'Eixample des que Cerdà s'havia incorporat al consistori el 1863; a continuació, la polèmica sobre el valor de les indicacions del plànol de 1859 relatives a espais i edificis públics, suscitada durant la discussió de la primera memòria del projecte, entre Serrallach i l'arquitecte provincial, Francesc Daniel Molina, que havia de visar el projecte i emetre el dictamen per al governador; i finalment, el recolzament de Cerdà a la defensa municipal de la propietat pública dels terrenys afectats per la urbanització de la plaça contra la reversió a mans privades i les seves conseqüències.

LA MOCIÓ D'ILDEFONS CERDÀ

L'objecte principal de la moció presentada per Cerdà el 2 de juny de 1865 va ser justificar el fer en aquell lloc la plaça, un projecte que ell mateix havia rebutjat fins aleshores.² Després de reconèixer que «el emplazamiento de una gran plaza de confluencia en las afueras de las ex-puertas de Isabel II y del Ángel» era una demanda generalitzada i que l'Ajuntament i el públic havien fet tot el possible per aconseguir-la, l'enginyer declarava que «las circunstancias actuales le parecen muy propicias a fin de obtener del gobierno de Su Majestad lo que se desea y deben en su concepto aprovecharse». Cerdà es limitava a explicar aquestes circumstàncies, que enumerava a continuació. En primer lloc, al·ludia –sense citar-la expressament– a una disposició ministerial que havia ordenat la venda dels terrenys de la plaça prescindint dels contenciosos que envoltaven la propietat i que s'ha de relacionar amb la informació continguda al plànol –ja esmentat– que ell mateix firmaria i dataria vint dies després.³ En segon lloc, esmentava una dada que havia de conèixer de primera mà: el nou pas en l'execució del seu pla ordenador dels ferrocarrils a la ciutat, amb l'aprovació municipal del projecte d'estació general ferroviària a construir a tocar de la plaça. En tercer lloc –i era una nova referència sense concretar– citava la intenció del govern de construir l'oficina central de Correus també en el mateix lloc.

Deixant de banda la personalitat de l'orador, aquesta intervenció, breu, funcional i neutra, només amb un cert èmfasi inicial en l'oportunitat que cal aprofitar, apareix com el compliment d'un tràmit obligat. L'admissió tàcita del canvi de posició de l'enginyer no devia passar desapercebuda als assistents (en canvi, ningú no trobaria a faltar la manca d'al·lusió als pressupostos teòrics del seu *Pensamiento económico*, que poc podien contribuir a aclarir la proposta concreta: si els terrenys eren de propietat pública, era irrellevant evocar aquella idea optimista sobre la iniciativa privada que satisfaria la demanda de places a mesura que aquesta s'aniria produint i que disposaria dels recursos necessaris per fer-les).⁴

Assumir –com fa Cerdà expressament– la propietat pública dels terrenys, assenyalava el que calia fer a continuació: salvar la distància entre el propietari del sòl, que era l'Estat, i l'agent urbanitzador, que era l'Ajuntament de Barcelona, a qui Cerdà s'adreçava i a qui volia mobilitzar en aquella conjuntura. El regidor patrocina, així, una negociació entre l'Estat i l'Ajuntament, una mena de venda dels terrenys a preu polític per facilitar la urbanització de la plaça. La conclusió era optimista: es podrien obtenir els terrenys «tal vez sin mucho gravamen». La petició d'encarregar les gestions oportunes a la Comissió d'Obres tancava la moció.

Cerdà no havia utilitzat la paraula “cessió” potser perquè el 1862 havia defensat l'alternativa contrària –la venda dels terrenys en nom dels interessos econò-

2. AMAB (Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona), A134, Actes del Consell Plenari, f. 148 (2-VI-1865). Vegeu Apèndix, 1.
3. «Plano del asentamiento que ocupan los terrenos del Estado en las derruidas murallas de Barcelona con expresión de las calles, números de las manzanas y letras de los solares indicándose con el grisado negro todo lo vendido y con el de carmín lo que está por vender» (GRAU (dir.), *Exposició Universal de Barcelona...*, pàg. 214; Eva GIMENO i Francesc MAGRINYÀ, «La intervenció de Cerdà en la construcció de l'Eixample», dins CERDÀ. *Urbs i territori. Una visió de futur. Catàleg de la Mostra Cerdà. Urbs i territori, setembre 1994 - gener 1995*. Barcelona-Madrid, Electa, 1994, pàg. 176).
4. Ramon GRAU, «Naufragi de la teoria cerdaniana: els espais públics de Barcelona», dins AAVV, *La formació de l'Eixample de Barcelona. Aproximacions a un fenomen urbà*, Barcelona, L'Avanç, 1990, pàg. 99-112.

mics de l'Estat– i instat el governador civil a anul·lar una primera decisió favorable a l'explicació de la plaça per l'Ajuntament, que podria haver estat interpretada com un precedent en aquella direcció.

EL PROJECTE ARQUITECTÒNIC: LA VERSIÓ SERRALLACH

El parlament de Cerdà no suscità cap debat, i la proposició, aprovada pel plenari, va ser recollida a l'índex de les actes amb l'anotació següent:

Se acuerda una exposición a S. M. para que ceda el terreno de la gran plaza que debe haber de confluencia en las afueras de la ex-puerta de Isabel II y del Ángel.

Deixava clar el que havia semblat substancial de la intervenció i, en parlar de "cessió", municipalitzava el llenguatge de l'enginyer.

Un cop aprovada la proposta, es va obrir l'expedient, que –excepcionalment!– s'ha conservat complet i dóna notícia puntual de les diligències immediates. Enllestida l'exposició a la reina, la Comissió d'Obres va encarregar el plànol de la plaça a Leandre Serrallach, com a arquitecte titular de l'Eixample.⁵

A corre-cuita, Serrallach va dibuixar un primer plànol que va ser aprovat per l'Ajuntament el 5 de juliol de 1865 (*figura 1*). Aquest plànol és poc més que un esbós. A l'espai que avui ocupa la plaça, Serrallach reproduïa el plànol de Cerdà de 22 de juny de 1865, amb les mansanes 39 i 40 tallades pel carrer continuació de l'actual de Bergara i amb la casa de Manuel Gibert, construïda a la mansana 39, tocant la Ronda, que ningú gosava pensar a enderrocar. També, en disposició simètrica respecte al carrer de Pelai, apareixia la continuació del carrer de Fontanella, des del portal de l'Àngel fins a la Rambla. Sobre aquesta base, Serrallach afegia les dues modificacions necessàries i que implicaven l'ocupació d'espais de carrer per construir-hi: en una banda, es tancava el carrer que ara anomenem de Bergara per poder formar una gran mansana entre Pelai, Balmes, Ronda i la continuació de la Rambla; i a l'altra, desapareixia la prolongació del carrer de Fontanella en incorporar-la a la mansana 41, limítrofa amb la ciutat antiga, que avançava així el seu front cap al nord.⁶

Els límits occidental i oriental de la plaça –la prolongació de la Rambla fins la Ronda i l'enllaç entre el portal de l'Àngel i el passeig de Gràcia– s'acostaven molt als actuals. En canvi, els límits septentrional i meridional eren diferents: el costat del nord travessava els jardins que envoltaven la casa Gibert a la man-

5. AMAB, Q137, Comissió d'Obres Públiques-Eixample, AI, exp. 104, peça 1a, f. 1-5.

6. A la zona de la futura plaça, el traçat de mansanes i carrers del plànol Cerdà de 1859 és molt sumari. Alberto DEL CASTILLO, *De la Puerta del Angel a la Plaza de Lesseps (Ensayo de biología urbana)*, Barcelona, Dalmau, 1945, pàg. 421, assenyala com a primera modificació del pla Cerdà de 1859 el traçat del carrer de Pelai i diu que va ser aprovat pel consistori amb la condició que també fos acceptada la continuació del carrer de Fontanella des de la Rambla fins el portal de l'Àngel. La notícia, a «Plaza de Cataluña. Índice para su historia», un text dipositat a l'arxiu antic del Servei del plànol de la ciutat sense data ni firma però atribuïble a Vicenç Martorell, que va col·laborar amb Castillo. Vam publicar el plànol d'aquesta modificació, firmat per Garriga i Roca el 18 de febrer de 1861, a GRAU (dir.), *Exposició Universal de Barcelona...*, pàg. 223. A la mateixa obra, pàg. 222, hi ha una reproducció del «Replantejament general de vies i edificacions de l'eixample», on Cerdà recull, el 1863, el traçat de Pelai i Fontanella.

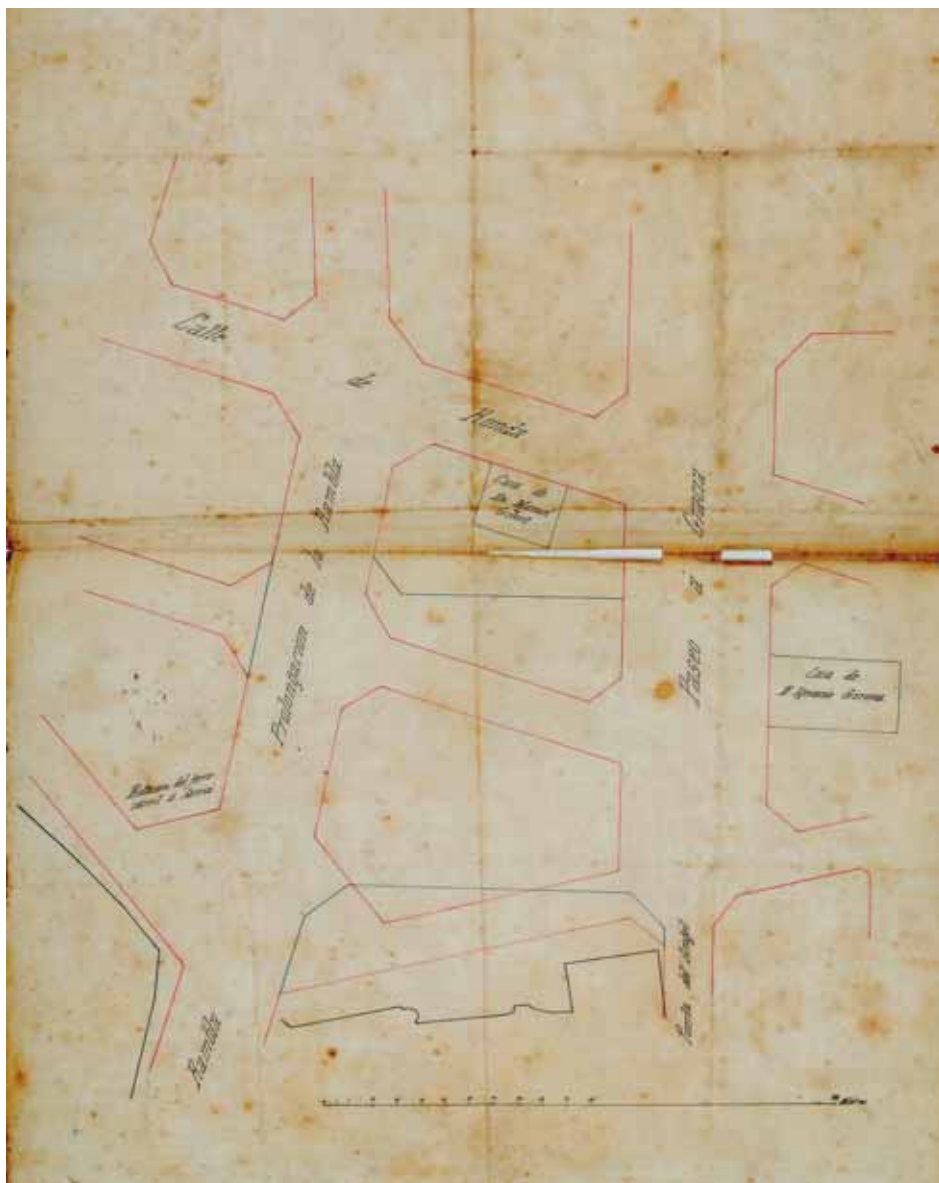

Figura 1. Plànol amb la modificació de les línies del pla Cerdà a la confluència de la Rambla, el Portal de l'Àngel i el passeig de Gràcia per tal d'encabir-hi una gran plaça. No signat ni datat, però incorporat a la primera memòria de Leandre Serrallach per a aquell projecte, l'atribuim al mateix arquitecte municipal i l'identifiquem amb el dibuix fet el dia 3 de juliol de 1865 i aprovat dos dies després per l'Ajuntament (AMAB, Q137, Comissió d'Obres Públiques-Eixample, AI, exp. 104, peça 1a, f. 6-10)

sana 39 del plànol de 1859, i el costat inferior, el de la mansana 41 engrandida, passava per damunt de la línia assignada al final del carrer de Fontanella i entrava dins l'espai de la projectada mansana 40. Una mica més tard, amb més calma, es va afegir al plànol una memòria, a la que ens referirem tot seguit.⁷

A la darrera de juliol, el projecte de Serrallach va passar a mans de l'arquitecte provincial, Francesc Daniel Molina. Era només el primer pas dins l'esfera provincial: reorganitzada aquesta administració d'acord amb la llei de 1863, que potenciava la desconcentració de les competències urbanístiques estatals en els governadors, el projecte de Serrallach, adoptat o modificat per Molina, havia de passar per la Junta Provincial d'Obres Públiques, el nou òrgan assessor acabat de crear. L'acceptació de l'informe favorable de la Junta pel governador civil podia ser, en aquest cas, el tràmit final, donat que el fet que la propietat fos pública exclouïa els recursos d'alçada al govern central que acostumaven a presentar els afectats quan la propietat era privada.

Si la pretensió municipal era aquesta, topà frontalment amb l'oposició de Molina, que va ser molt crític amb Serrallach i, indirectament, amb Cerdà. El seu dictamen de 23 de gener de 1866 plantejava un debat de fons que l'enginyer havia tractat d'evitar.⁸

LA POLÈMICA SERRALLACH-MOLINA: ELS ESPAIS PÚBLICS AL PLA CERDÀ

Cerdà havia adduït raons conjunturals per justificar el 1865 una plaça allà on havia previst edificacions el 1859. Serrallach, al primer i més extens paràgraf de la seva memòria, no el seguí per aquest camí i intentà teoritzar la resistència dels professionals a fixar en el plànol d'eixample la reserva de terreny per a la plaça com el procediment adequat i ordinari. El seu escrit comença amb una reconstrucció de la història de la plaça, confrontant la reivindicació popular i la renúncia dels tècnics a sumar-s'hi, amb l'evident intenció de explicar i justificar la rectificació de Cerdà. La «racional adopció» de la decisió de fer la plaça –afirmava– no es podia prendre en el moment d'elaborar el plànol de l'eixample. Per reblar el clau, assenyalava que «la creación o supresión de una plaza y su traslación o asentamiento en este o en el otro punto no imprimen ni quitan carácter al proyecto de urbanización mejor concebido». Un raonament molt lineal desplegava aquest punt de vista: les necessitats de circulació quedaven cobertes pels xamfrans, i les d'estacionament, que feien necessàries les places, s'havien de vincular als tipus d'edificis del perímetre. Ara bé –acabava–, essent els terrenys de l'Eixample de propietat particular, els tècnics no poden «predeterminar de una manera absoluta» ni el tipus d'edifici ni el lloc concret; la decisió correspon als propietaris dels terrenys en condicions de construir-hi, bé sigui l'administració pública, bé els ciutadans particulars. I la conclusió era rotunda: «muchos facultativos y con ellos el autor del proyecto que está en vias de realizarse, guardan y reservan para el momento en que esto llega la fijación de las plazas». És a dir, que seguir o no seguir les indicacions prèvies del plànol depenia de la propietat. En la línia del

7. AMAB, Q137, Comissió d'Obres Públiques-Eixample, exp. 104, f. 6-10, Memòria datada el 25 de juliol de 1865, i plànol, sense data, identificable com l'aprovat per l'Ajuntament el dia 5. Vegeu Apèndix, 2.

8. AMAB, Q137, Comissió d'Obres Públiques-Eixample, exp. 104, f. 29-32 (23-1866). Vegeu Apèndix, 3.

progressisme optimista que impregna el *Pensamiento económico* de Cerdà, no hi ha aquí cap menció a un possible conflicte entre la propietat i l'administració o entre la propietat i l'opinió pública.

Molina considera l'emplaçament, «sino obligado, al menos indicado para la plaza que se solicita», però no dissimula el rebuig absolut de les teoritzacions de Serrallach, perquè acceptar-les «sería asentar y legitimar principios inadmisibles en el terreno facultativo y económico-administrativo». El començament del seu dictamen enllaça directament amb el final de la introducció de la memòria de Serrallach:

Dice el arquitecto del Ayuntamiento que los sitios destinados a plazas y edificios públicos se guardan y se reservan para el momento que se consideran necesarios, a fin de mejor subordinarlos al objeto principal de su instituto. De manera que, admitiendo este principio como base de todo proyecto de ensanche y reforma de una población, bastará sólo grafiar la disposición de las calles sin atender a las necesidades inherentes al desarrollo, comodidad y desahogo de sus moradores. No lo comprendió así el autor del proyecto de ensanche de esta Capital puesto que, además de fijar con razonamientos oportunos la dirección, latitud y circunstancias especiales de cada calle, consignó en el mismo plano las plazas de afluencia, las de mercado, los jardines y parques y hasta los puntos que creyó convenientes para el emplazamientos de las Iglesias, Hospitales, etc.

Les localitzacions del plànol havien de ser obligatòries per a la propietat, i Molina declara que aquest havia estat el pensament de Cerdà, malgrat que Serrallach havia evitat citar-lo. Unes línies més avall oposa la pràctica comuna de l'administració a la interpretació forçada de Serrallach i repeteix que un plànol d'eixample ha d'assenyalar, amb la direcció i latitud dels carrers, la ubicació de les places i dels edificis públics i que, d'acord amb aquest criteri, s'han de tramitar els expedients corresponents en el Govern Civil.

Però, a més del debat sobre la interpretació de l'urbanisme cerdanià, hi ha una segona observació de Molina que toca a la propietat, un element que cal, o bé deixar satisfet, o bé sotmetre a obligacions, tot reconeixent-li, en qualsevol cas, un paper clau. L'arquitecte provincial diu haver vist a l'expedient una instància d'un particular, Ventura de Vidal, que al·legava que els terrenys compresos dins del perímetre de la plaça no pertanyien a l'Estat sinó que eren de propietat particular.⁹

Si les dades eren certes –i Molina deia que s'havia pres la feina de comprovar-les– la conclusió era molt clara:

Debe variar por completo la forma y bases del expediente formulado por el Ayuntamiento, intentando la expropiación forzosa por causa de utilidad pública, formulando el correspondiente presupuesto de gastos y señalando

9. Molina es refereix a la instància dirigida al governador i firmada per la persona que cita (*AMAB*, Q137, Comissió d'Obres Públiques-Eixample, exp. 104, f. 19-20 (8-VIII-1865)).

en la parte económica los medios con que han aquéllos de cubrirse; todo con arreglo a lo que previene la ley de 17 de julio de 1835.¹⁰

Molina havia estat abans arquitecte municipal i sabia de què parlava, ja que uns deu anys abans havia estat el tècnic encarregat de tramitar les expropiacions del carrer de la Princesa.

L'escrit de Molina era una crítica global: a més de la memòria de Serrallach, la gestió econòmica i administrativa assumida per la moció de Cerdà també quedava desqualificada.

ELS FETS D'ABRIL DE 1866 I LA INTERVENCIÓ DE CERDÀ EN EL DEBAT MUNICIPAL

Les pretensions de Ventura de Vidal, que era advocat i un dels nous titulars dels terrenys abans presumiblement pertanyents a Augirot, foren rebutjades pel consistori. Però uns dies després del dictamen de Molina, el mateix Vidal, com a portaveu d'aquell grup de propietaris, denuncià l'enjardinament que s'anava fent a la plaça i que Serrallach havia anunciat a la seva memòria. Hi hagueren explicacions entre governador i Ajuntament, però aquesta vegada intervingué el Consell Provincial, que tenia atribuïda la competència contenciosa a nivell local i que el 12 de març de 1866 condemnà l'actuació del consistori municipal per atemptatòria contra la propietat mentre no hi hagués la declaració d'utilitat pública, preceptiva per procedir a l'expropiació.

Com que Vidal intentà barrar l'accés als empleats municipals, l'Ajuntament provà amb una política de fets consumats: el 4 d'abril, l'alcalde ordenà Vidal treure la tanca que estava fent a la seva propietat; la notícia sortia al *Brusi* de l'endemà i el dia 6 es produïen aldarulls als terrenys de Vidal i els seus socis. Que els problemes urbanístics de la construcció de l'eixample s'aïregessin a la premsa era una tradició ben assentada des del 1853, però no tant que esdevinguessin problemes d'ordre públic.

Aquell mateix dia, Cerdà va intervenir a l'Ajuntament. Havia demanat permís per absentar-se de la ciutat però, trobant-s'hi accidentalment, es presentà al consistori per donar suport a l'alcalde i demanar un vot d'aprovació de les decisions preses «para sostener justos y antiguos derechos del común sobre aquellos terrenos». La pretensió de Vidal –diu Cerdà– no és un cas aïllat, n'hi ha d'altres:

De ello tenemos un ejemplo en el atentado que se permite hacer desde algún tiempo al apoderado del Sr. Marqués de Monistrol cerrando y obstruyendo la calle de Balmes en el mismo ensanche, con desprecio y befa de las muchas providencias que en contrario ha dictado la Autoridad; no se trata precisamente de una calle común del ensanche o de una via trazada en el plano sobre un predio particular, sino de una que radica en un terreno naturalmente afecto desde el derribo de las murallas al engrandecimiento, por radi-

10. Es refereix a la Ley de Enagenación Forzosa immediatament posterior a la revolució liberal, i la seva data correcta és 17 de juliol de 1836.

car en los del Estado, cedidos por éste con aplicación al tránsito publico; por manera que el atentado es más gráfico y se ostenta con mayores proporciones al considerar que el propio Estado ha respetado la economía del plano, prestándose de buen grado al derribo de los fuertes exteriores que obstruían las vías públicas, reconociendo así el derecho con que el común los reclamaba, y aún hay más: en aquellos otros terrenos que puso a subasta y enajenó convertidos en manzanas y solares expresó condiciones, situaciones y lindes con relación al propio trazado y mención expresa de la calle que los limitaba, entregando desde luego la vía al uso público aun antes de la venta, de manera que hasta en el caso en que por razones o derechos especiales hubiesen pasado tales predios al dominio particular, como se dice ha sucedido con el de que se trata, no debe el común cargar con las consecuencias de ese cambio o traspaso, sino que en tal caso debe el Estado indemnizar a los adquirentes, continuando el público en el uso de las vías que no pueden ser ya predios privados.¹¹

L'analogia entre l'actuació de Vidal a la plaça de Catalunya i la del marquès de Monistrol al carrer de Balma era una manera d'inserir el cas de la plaça en la problemàtica general de l'obertura de les vies de l'Eixample i denunciar que es posava en qüestió la subjecció de les construccions a les alineacions del plànol, que determinaven els límits entre el domini privat i el domini públic. També era una manera d'assenyalar l'estat de coses. El tema de discussió ja no era, com el 1860, si l'Estat, beneficiari de la parcel·lació i venda de solars als particulars, cediria de forma gratuïta els terrenys necessaris per a vials a l'Ajuntament a manera de compensació. El 1866, els propietaris havien aconseguit desplaçar el centre del debat i havien posat el consistori municipal a la defensiva, en haver-se d'enfrontar a la reversió de terrenys afectats a l'ús públic al domini privat per decisió dels tribunals. Si això s'admetia, Cerdà es manifestava a favor de la propietat municipal dels vials i del solar de la plaça i assenyalava que l'obligació d'indemnitzar els propietaris per consolidar la propietat pública tocava a l'Estat.

La intervenció apassionada de Cerdà, tan diferent de la seva presentació neutra de la moció de 1865, il·lustra la dificultat del moment i la solitud de l'enginyer i del consistori. La decisió del Consell Provincial significava que la jurisdicció contenciosa administrativa era inoperant, perquè deia el mateix que la justícia ordinària. En efecte, els dies següents van presenciar una derrota clamorosa de l'enginyer i de l'Ajuntament, perquè, amb la intervenció del tribunal competent, el dia 21 es va fer una segona fitació dels terrenys d'Augirot i, d'aquesta manera, Ventura de Vidal veié acceptades les seves tesis. La premsa se'n va fer ressò, escandalitzada pel fracàs municipal.¹² L'Ajuntament no cedí i obrà en conseqüència: va decidir acudir a la justícia ordinària per defensar el domini públic i va demanar permís al governador per pledejar contra el grup dels successors d'Augirot. El permís li va ser concedit el 23 d'agost, però de moment no l'utilitzà.

11. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 1866, f. 77v-78r (6-IV-1866).

12. AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), Buidat de notícies sobre la ciutat de Barcelona aparegudes al *Diario de Barcelona* dels segles XVIII-XX, referència a la notícia apareguda el 22 d'abril de 1866: l'Ajuntament preparava un dictamen perquè molts dels propietaris no tenien títols de propietat.

El 30 d'abril de 1866 s'havia presentat una sol·licitud per edificar una casa als terrenys afectats per la plaça. El sol·licitant era Josep Rosich, que el 18 d'abril de 1866, en el moment àlgid del conflicte, havia comprat una part dels antics terrenys d'Augirot i havia aconseguit diferenciar-la físicament de la resta. La llicència li va ser denegada, però l'estratègia era evident: es tractava de repetir la història del bulevard i forçar la intervenció de les instàncies provincials a favor del drets dels propietaris.¹³

L'evolució del projecte de plaça de Catalunya (maig de 1866 – setembre de 1868)

Aquesta etapa pot ser dividida en dues fases, en funció de l'esclat de la crisi econòmica i l'acceleració progressiva de la crisi política. Al llarg de la primera fase, que acaba a mitjan 1867, es desenvolupen dues seqüències paral·leles: la continuació de la tramitació del projecte Serrallach-Molina, que afecta el solar de la plaça, i el debat obert sobre la concessió de llicències per construir en aquell mateix solar, a propòsit de la casa Rosich. Són dos processos que demanen solucions coherents entre elles però que, sotmesos a procediments administratius diferents, tenen dinàmiques autònomes i es tanquen amb solucions incompatibles a la pràctica. Per fer-los més intel·ligibles, els presentarem de manera separada en el primer i segon subapartat següents. Val a dir que el despropòsit no era atribuïble a les tres administracions implicades –municipal, provincial i central– en un mateix grau. Per aquesta raó, la posició respectiva de cada administració i les relacions entre elles ocupen una part important en els dos subapartats esmentats. El tercer subapartat, que abraça la segona fase fins el setembre de 1868 i es juga al nivell superior de l'administració, explica el desenllaç dels dos assumptes. Quan Madrid, després de perllongar un temps l'actitud ambivalent dels seus delegats locals, opta per una decisió aparentment ambígua però dilatòria respecte al projecte i immediatament executiva pel que fa a la llicència d'obres, l'administració inferior, per la seva banda, optarà per jugar una darrera carta que s'havia reservat fins al moment: imitar els propietaris i aconseguir el dret de fer la plaça acudint a la justícia ordinària.

LA MODIFICACIÓ DEL PROJECTE SERRALLACH PER MOLINA

El 4 de maig de 1866, sense dilacions, Serrallach va presentar una segona memòria i un nou plànol (*figura 2*), però aquesta vegada tampoc incloïa cap pressupost de les obres, la qual cosa va contribuir a allargar-ne els tràmits. La nova versió del projecte de l'arquitecte municipal no contenia novetats rellevants. El plànol de 1866 estava fet de manera més acurada que l'anterior, però el contingut era el mateix

13. VÍCTOR BALAGUER, *Las calles de Barcelona*, Barcelona, Salvador Manero, 1865-1866, vol. I, pàg. 206-207, narra l'episodi d'abril de 1866, amb precisió notable i amb una voluntat de mantenir l'equilibri entre les parts; l'autor es mostra favorable a la plaça, però demana que s'apliquin la llei d'expropiació i la llei d'eixample.

que el de 1865. Els dos edificis esmentats per Cerdà es situaven als llocs indicats. L'estació de ferrocarrils, en el costat de la Rambla –a la gran mansana creada pel tancament del carrer de Bergara–, i la central de Correus a la banda inferior, dins la mansana 41 ampliada que avançava sobre la plaça per l'ocupació de la continuació de la línia de Fontanella fins la Rambla. El buit de la plaça ocupava l'espai de la mansana 39 no edificat per Gibert i pràcticament tota la mansana 40.

Figura 2. Plànol inicial del Proyecto de una plaza en la gran explanada del Norte entre las ex-puertas de Isabel II y del Ángel de la ciudad de Barcelona estudiado por el arquitecto municipal don Leandro Serrallach y Mas, 4 de mayo de 1866. Porta el vist-i-plau de l'arquitecte provincial Francesc Daniel Molina (AHCBC, Gràfics, Pl. 8.4.-2812; fotografia: Pep Parer).

A la memòria que acompanyava el plànol i que, en la primera i més extensa de les parts, es limitava a reproduir la memòria anterior, Serrallach hi afegia una justificació de la forma i dimensions de la plaça. Reconeixia que la plaça ideal hauria hagut de tenir un perímetre i unes dimensions diferents (que són les que es van donar posteriorment a la plaça en el segle xx, és a dir, les que té a l'actualitat), però considerava aquesta solució no factible per l'existència de la casa Gibert. Calculava que les dimensions ideals suposarien una plaça de 48.000 m², mentre que la proposada per ell sols arribava als 26.000 m², que jutjava no menyspreables. Acabava esmentant dos projectes específics d'infraestructures i d'enjardinament de la plaça, que deixava per concretar més endavant. El projecte, aprovat per l'Ajuntament, va ser enviat al governador de manera immediata.¹⁴

Aquesta vegada no tenim el dictamen de Francesc Daniel Molina. O no el va fer o s'ha perdut. Sí que hi ha un plànol firmat per Molina el 25 de juny de 1866 amb un disseny de la plaça alternatiu al presentat per Serrallach (*figura 3*).¹⁵ La plaça hi apareix com un quadrangle amb una orientació diferent, i el dibuix d'un jardí omple el buit i ajuda a fer-se una imatge de l'espai projectat. Els costats curts, ara paral·lels al passeig de Gràcia i a la Rambla, envaeixen les calçades respectives fins ocupar-ne la meitat. Els costats llargs dibuixen uns fronts de mansanes que tanquen el perímetre amb fermesa. A dins, una rotonda en el centre geomètric de la plaça i dues diagonals que enllacen, d'una banda, la Rambla amb el passeig de Gràcia, i de l'altra el portal de l'Àngel amb l'encara inexistent Rambla de Catalunya, volen encabir-hi la circulació –fer-li lloc i ordenar-la– sense sacrificar-ne la condició de lloc de repòs. És una representació ben expressiva de la servitud pública de pas que la ciutat reivindicava.

És possible que Molina sols fes el plànol i no cap memòria, i per referències posteriors sabem que l'arquitecte provincial tampoc havia fet un pressupost. Hi ha certs detalls –més d'una solució dibuixada per als punts conflictius– que fan pensar que el plànol es va fer servir com a base per una discussió general sobre la plaça. Aquest plantejament encaixa amb el tràmit següent, la presentació a la Junta Provincial d'Obres Públiques: era preceptiu el seu vist-i-plau per a qualsevol inversió de fons municipals. Els diaris donen notícia que el 3 de juliol de 1866 la Junta examinà els dos projectes i que el seu vot, el 26 d'agost, fou favorable a les propostes de Molina, tant pel que toca a la tramitació –la declaració d'utilitat pública– com pel que toca al disseny alternatiu; però, com era previsible, la Junta demanà a Serrallach i Molina els pressupostos dels projectes respectius.

El governador cursà aquesta petició, que provocà una divisió dins l'Ajuntament. Com que ja era evident que el projecte de Serrallach es convertia en el projecte de Molina, l'arquitecte municipal donava llargues amb l'argument d'esperar la resolució dels conflictes amb la propietat (el que no deixava de ser raonable). Els seus superiors volien complir amb el governador i, potser, avaluaven positivament l'aportació de Molina, antic arquitecte municipal i professional de prestigi en el

14. AMAB, Q137, Comissió d'Obres Públiques-Eixample, AI, exp. 104, peça 1a, f. 97.

15. Plànol publicat a *Inicis de la urbanística municipal de Barcelona. Mostra del fons municipals de plans i projectes d'urbanisme, 1750-1930* (febrer-març 1985), Barcelona, Ajuntament de Barcelona / Corporació Metropolitana de Barcelona, 1985, amb el núm. 12.415c, amb mala identificació de l'autor, que no és Leandre Serrallach, sinó Francesc Daniel Molina.

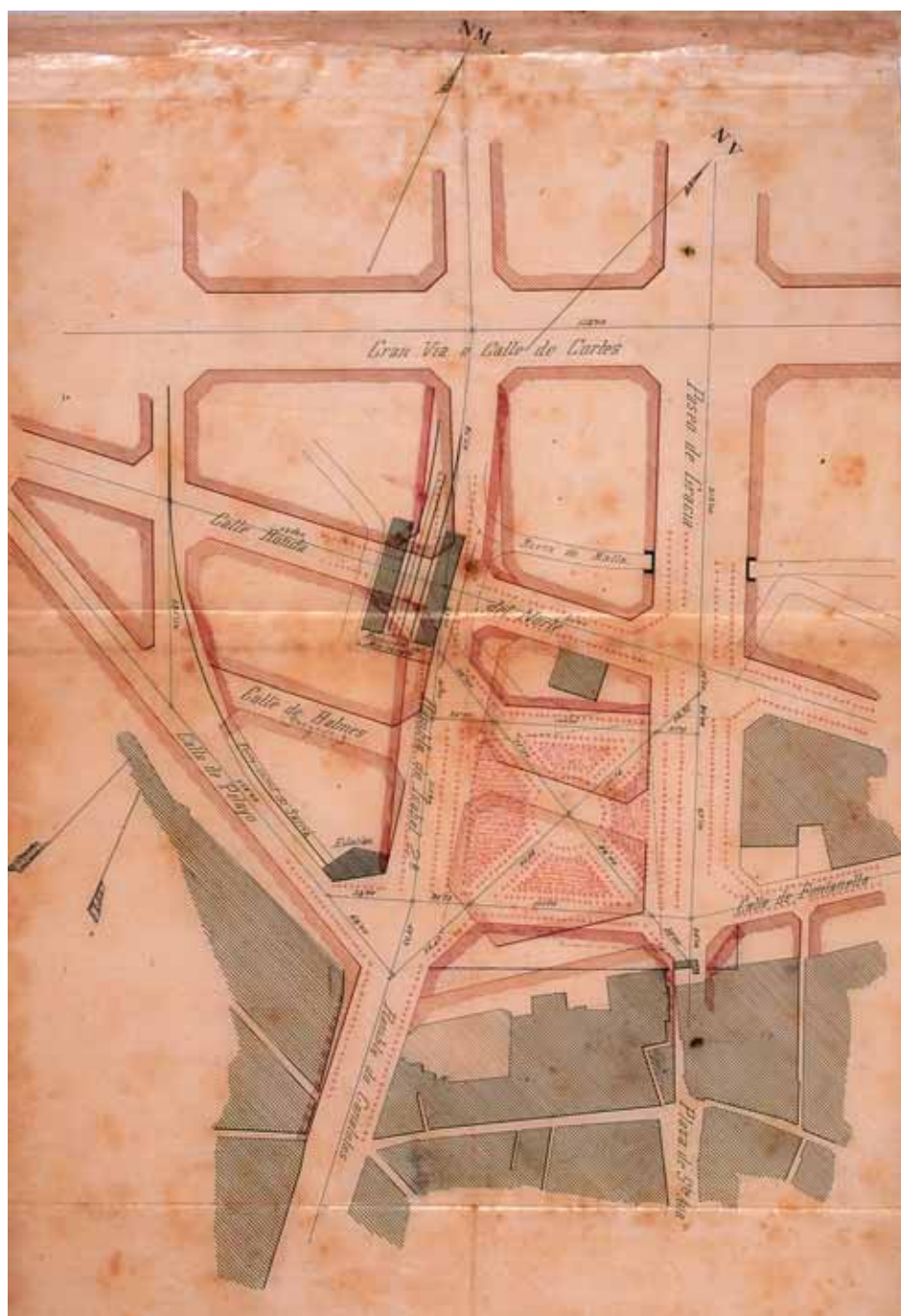

Figura 3. Plànol signat per Francesc Daniel Molina el 25 de juny de 1866, que modifica sensiblement la proposta de Serrallach (AHC, Gràfics, Pl. 8.4.-2812; fotografia: Pep Parer).

moment més alt de la seva carrera. S'imposà llur criteri i, a final d'any, per tercera vegada, l'expedient Serrallach-Molina era a disposició del governador civil amb un càlcul de costos adjunt.¹⁶ De seguida, el 28 de febrer de 1867, Molina feia constar que acceptava afegir al pressupost del projecte de Serrallach –l'únic que l'arquitecte municipal havia aportat– el cost del projecte propi, l'aprovat per la Junta Provincial, i concedia, reticent, que potser no s'havia encarregat al municipi de manera expressa aquest segon pressupost i que per això mancava encara. Un segon plànol de la plaça, firmat i datat el mateix dia per Molina, que optava per solucions concretes i resolva les incògnites del plànol anterior, acompanyà el nou escrit, limitat a les dades econòmiques (*figura 4*).

Així, a l'estiu de 1867, complertes totes les demandes de la Junta Provincial d'Obres Públiques, s'esperava que el projecte fos aprovat a nivell provincial amb el vot favorable a la versió definitiva de Francesc Daniel Molina, continguda en el darrer plànol esmentat. La plaça de Catalunya que apareix dibuixada en el plànol de Barcelona que «con especial autorización del Exmo. Sr. Gobernador de la provincia» publica Víctor Balaguer a *Las calles de Barcelona*, és, en essència, idèntica a la projectada per l'arquitecte provincial.¹⁷

EL DEBAT SOBRE LA CONCESSIÓ DE LA LICÈNCIES A LA PLAÇA

L'autorització a Josep Rosich per construir una casa dins el perímetre de la projectada plaça de Catalunya, que havia estat denegada per l'Ajuntament arran de la presentació de la sol·licitud el 30 d'abril de 1866, li fou concedida el 20 de novembre següent pel governador. La decisió fou recorreguda per l'Ajuntament davant el Ministeri de Governació, un cop fracassat un intent de compromís amb l'autoritat provincial. El recurs, no obstant, no comportava la suspensió de la llicència.

El text d'aquest recurs, del 30 de novembre de 1866, inserit en l'expedient particular de l'obra, és molt notable. L'Ajuntament hi rebutja frontalment el permís d'obres i posa en evidència la política contradictòria dels seus superiors immediats, perquè, o bé es feia la plaça d'acord amb el projecte en tràmit, o bé es deixava edificar als propietaris dels terrenys.

El consistori comença per equiparar els interessos públics i els interessos privats. Col·loca en un platet de la balança la defensa d'ofici del domini públic, que pertoca a l'administració municipal; concretament, la vindicació d'una servitud de pas a través de les muralles, glacis i camí de ronda que, establerta des de temps immemorials, havia estat efectiva fins aquell moment. A l'altre platet, hi ha els drets reviscolats dels propietaris antics dels terrenys ocupats per fer les fortificacions. Així, el conflicte es presenta com una col·lisió entre dos béns a protegir: d'una banda, la dotació d'eines jurídiques a l'administració per executar els programes del govern i, de l'altra, les garanties constitucionals d'un dels drets fona-

16. AMAB, Q137, Comissió d'Obres Públiques-Eixample, AI, exp. 104, peça 1a, f. 149 (26 de novembre de 1866).

17. BALAGUER, *Las calles de Barcelona...*: «Plano de Barcelona con la parte del Ensanche que se está edificando en la actualidad, publicado con especial autorización del Exmo. Sr. Gobernador de la provincia», plegat al final del volum II, escala 1:5.000; dimensions 66,5 cm x 50 cm. L'exemplar a l'AHCB (IC 2927/15.3 (1) A-IV) és font de la publicació moderna a Montserrat GALERA, Francesc ROCA i Salvador TARRAGÓ, *Atlas de Barcelona*, Barcelona, COAC, 1982, núm 191, datat aproximativament el 1864-1868 (pàg. 484-485).

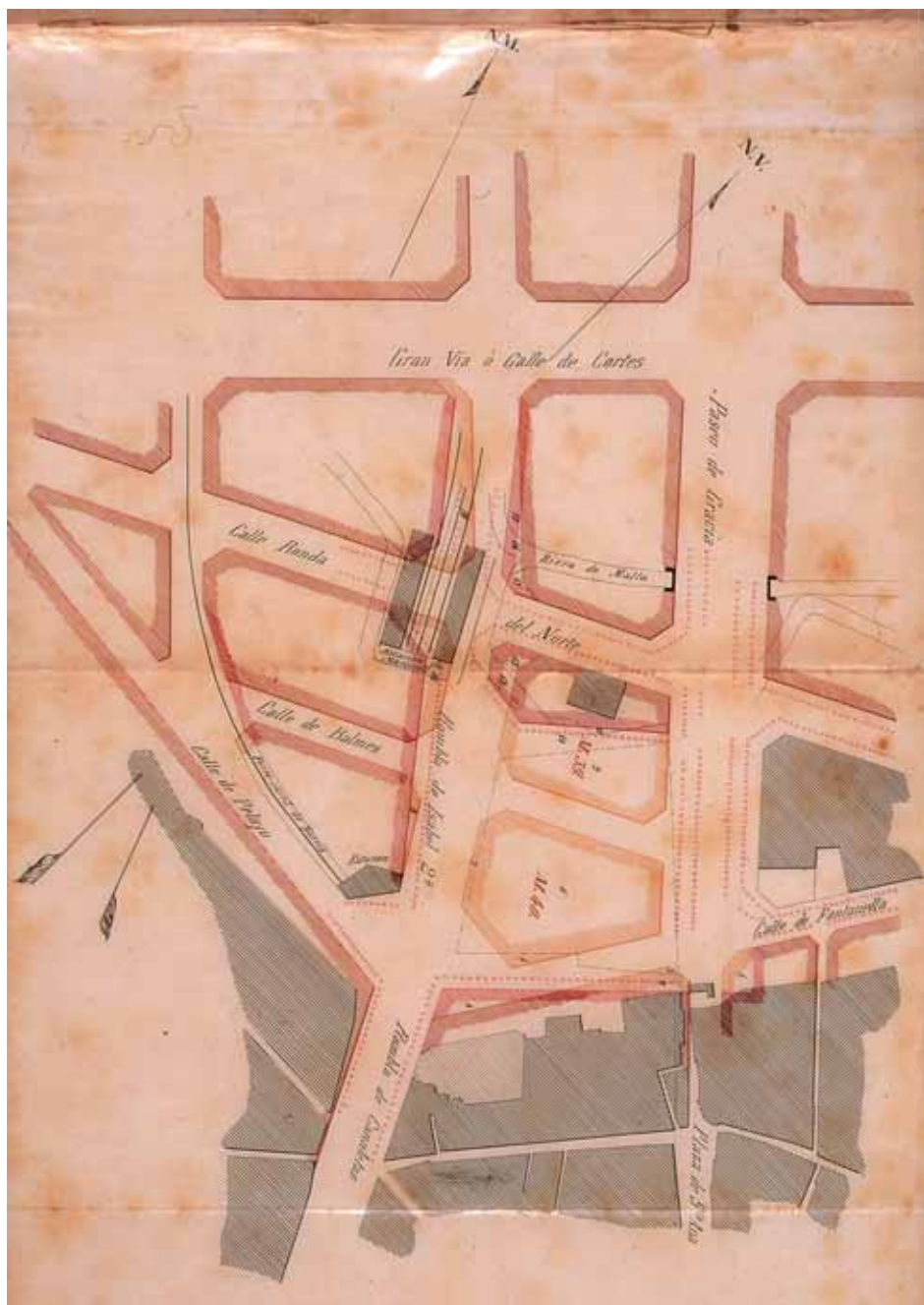

Figura 4. Segon plànol per al projecte de plaça signat per Francesc Daniel Molina el 28 de febrer de 1867, amb noves modificacions, en particular a la façana inferior de la plaça entre el Portal de l'Àngel i la Rambla (AHCB, Gràfics, Pl. 8.4.-2812; fotografia: Pep Parer).

mentals, el de propietat. L'aplicació del dret de reversió al·legat pels possessors d'antics –i controvertibles– drets de propietat s'anava fent de manera automàtica des dels anys cinquanta per obra dels jutges, i això havia desequilibrat la balança. El que es denuncia és la indefensió dels administradors municipals en aquesta situació en que els seus superiors es posen de part dels propietaris.

L'Ajuntament demanava al govern, com abans al seu delegat provincial, una política diferent: l'aplicació de tota una sèrie de disposicions del Consell Reial, el màxim òrgan de la jurisdicció contenciosa, algunes dictades expressament contra els successors d'Augirot, que establien unes normes de dret específiques en matèria urbanística més favorables a l'acció municipal.¹⁸

L'11 de gener de 1867, el governador ratificà la decisió a favor de Josep Rosich. La concessió de la llicència d'obres, que l'administració municipal va haver de formalitzar contra els acords del plenari, va estar plena d'incidències malgrat la pressió exercida pel governador a través de l'alcalde, una pressió molt evident a la documentació.

Una circumstància fortuïta va animar a dilatar el tràmit, amb una reaparició del bulevard com a coartada legal de la plaça en projecte. El 17 de gener de 1867, i obeint una comunicació urgent del dia anterior de l'alcalde, Leandre Serrallach, que, com a arquitecte municipal, havia de fixar l'alineament de la casa, consultà «el plano geométrico levantado por el arquitecto D. Miguel Garriga» i donà el seu dictamen:

De la vista del expresado documento he deducido que no existen líneas en aquella localidad por cuanto se destinan aquellos terrenos a una gran plaza, debiendo empero advertirse que tal cual se halla proyectada no es posible realizarla, a no ser a costa de cuantiosas expropiaciones de terrenos y edificios [...] de muy reciente construcción.

Aquesta conclusió no era definitiva, sinó que portava l'arquitecte a fer una nova consulta, que no sabia si havia de resoldre l'alcalde o l'Ajuntament, sobre «si debo demarcar las líneas del plano oficial de ensanche o bien las del plano del Sr. Garriga». Fou l'alcalde qui va sentenciar que «como quiera que la adopción del plano geométrico de su compañero el arquitecto municipal don Miguel Garriga no importe la derogación ni expresa ni tácita del de ensanche sancionado por S. M. [...] he acordado proceda Vd. a demarcar a Don José Rosich con arreglo al memorado [el pla Cerdà]».¹⁹

El plànol de Garriga alludí i la consulta que en feia Serrallach tenien a veure amb una disposició recent del govern que podia ser utilitzada contra la decisió del governador. Originàriament, el traçat del bulevard havia aparegut integrat en un plànol oficial de la ciutat antiga que el 1846 s'havia obligat a fer als ajuntaments

18. L'Ajuntament esmenta decisions del Consell Reial, després Consell d'Estat, de 2-XII-1853, 11-II, 29-IV i 6-VI-1857 i 8-VIII-1858. Almenys la quarta disposició citada va ser dictada contra els successors d'Augirot (AMAB, Q127, Obres majors, exp. 1.888, *Sobre demanda de permiso producida por Don Juan Abella en calidad de apoderado de Don José Rosich para edificar en su terreno de la c/Fontanella, comprendido en la plaza de Cataluña*, 1866, f. 61-71v. Hi ha una inscripció moderna que ratlla el núm. 1.888 i posa en el seu lloc 1749 C).

19. La correspondència entre l'arquitecte Serrallach i l'alcalde, al mateix expedient de l'AMAB, Q127, Obres majors, exp. 1.888, sense foliar en aquesta part.

del país i que, a partir de 1859, va ser encarregat a Garriga i Roca. L'11 de setembre de 1866 s'havia promulgat una Reial Ordre relativa a l'aprovació d'aquest "plànol geomètric" –com es deia a l'època– que contenia, a més, una proposta d'alineacions oficials dels carrers de la ciutat antiga, un traçat del bulevard entre les dues ciutats i el conjunt de treballs adjunts de Miquel Garriga i Roca amb diversos informes oficials.

Fa molts anys, Vicenç Martorell considerà aquella aprovació irrellevant: s'hauria declarat "correcta" la representació topogràfica de la ciutat, però sense manifestar-se sobre les alineacions incloses, que, a efectes legals, no foren mai oficials.²⁰ Més recentment, Ferran Sagarra, en referència a allò que considera la "reforma" de la ciutat antiga feta per Garriga, qualifica com "ambigua" l'aprovació, en documenta la discussió que va suscitar dins l'Ajuntament i aporta dues dades importants: l'anunci de l'aprovació del plànol Garriga als diaris oficials amb data de 29 de desembre de 1866 i la proposta de demanar, alhora, un aclariment de la Reial Ordre, que la Comissió d'Obres considerava necessari, i que, acceptada pel consistori, va ser cursada al governador el gener de 1867, els mateixos dies que es discutia l'alineació de la casa Rosich.²¹

Evidentment, aquesta reaparició del projecte de bulevard no era altra cosa que una maniobra de distracció. Com informava Serrallach, l'aixecament de la prohibició de construir als terrenys afectats pel bulevard havia estat aprofitada més d'un cop i construccions recents convertien en irrealitzable la plaça projectada per Garriga. Ara bé, com al 1862, es tractava de tornar a utilitzar el bulevard per proveir de justificació legal a la plaça. Sense consultar el plenari municipal, com suggeria l'arquitecte, l'alcalde es reafirmà en l'oficialitat del pla Cerdà de 1859. El resultat de la consulta va ser que la casa Rosich es podia fer perquè no hi havia cap plaça marcada al lloc on es demanava edificar. En definitiva, el plànol de Cerdà de 1859 deixava sense efecte la modificació proposada pel mateix enginyer el 1865.

EL PLET AMB LA PROPIETAT I L'ESTAT DE COSES EL SETEMBRE DE 1868

De nou es tornava a topar amb la propietat i, com a l'abril de 1866, es considerà la possibilitat de litigar contra els successors d'Augirot; l'autorització concedida aleshores va ser activada ara. El 16 d'abril de 1867, Sixte Taxonera i Marià Pons i Tàrrach, en nom de l'Ajuntament, van interposar demanda contra tots els

20. VICENÇ MARTORELL PORTAS, «Cartografía local. Planos geométricos de Barcelona de mediados del siglo XIX», *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, XXXII, 4 (novembre de 1955), pàg. 87 i 89.

21. Les paraules de l'alcalde no deixen cap dubte sobre quina era la pràctica: el plànol Cerdà és l'únic oficial. Però la decisió de deixar sense efecte l'anunci de l'aprovació oficial del plànol Garriga va trigar més d'un any. El governador va passar la demanda de la Comissió d'Obres a l'Acadèmia de Belles Arts, que dictaminà en el sentit indicat per Martorell, i el 15 de gener de 1868 l'Ajuntament féu reconeixement de la no validesa de les propostes inserides en els plànols de Garriga, publicat de seguida al Butlletí Oficial de la Província, tal com explica FERRAN SAGARRA, *Barcelona, ciutat de transició 1848-1868. El projecte urbà a través dels treballs de l'arquitecte Miquel Garriga i Roca*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1996, pàg. 384-385 i nota 21 [tesi doctoral de 1990]. La intervenció de l'Acadèmia barcelonina és conseqüència del dictamen previ de l'Acadèmia de San Fernando, perquè es necessitava una assessoria tècnica per autoritzar el pagament a l'arquitecte. Tot plegat, posa de relleu el que sembla l'objecte evident i limitat de la disposició del 11 de setembre de 1866: silenci administratiu sobre l'assumpte principal –el plànol oficial d'alineacions de la ciutat antiga– i molta paperassa per liquidar un assumpte de transcendència purament individual.

propietaris successors d'Augirot, obligant-los a pledejar units. Demanaven la declaració de la propietat municipal dels terrenys i, subsidiàriament, el reconeixement de la servitud legal de pas a través d'aquells terrenys usufructuada pel públic sense interrupció des de temps immemorials. L'al·legació que els lletrats presentaren va ser la primera d'un llarg plet, que es perllongaria fins el 1932. Dues notes van caracteritzar aquest moment inicial: d'una banda, les controvèrsies sobre la documentació aportada pels successors d'Augirot, i de l'altra, el doble front –els particulars i l'Estat– contra el que havia de lluitar el consistori municipal, que defensava la pervivència del “domini comunal”, un concepte polèmic respecte al de propietat privada, però també respecte a la identificació entre domini públic i domini estatal, defensada pels advocats de l'Estat, que s'a-fegiren al plet contra els successors d'Augirot en aquest moment.

A la segona meitat de 1867, dos dels tres assumptes, la tramitació del projecte Serrallach i la construcció de la casa Rosich, van quedar resolts. I la resolució va justificar *a posteriori* –si calia– la decisió municipal de querellar-se.

Per ordre cronològic, el primer a resoldre's fou el cas Rosich. Una reial ordre de 9 de juliol de 1867 rebutjà el recurs municipal en aplicació d'una altra de 9 de setembre de 1863 que vinculava la servitud d'alineacions –l'obligació de construir d'acord amb la línia assignada pel municipi– a l'existència d'un plànol oficial que les estipulés; en absència d'aquesta formalitat, facultava els propietaris a construir la casa en la línia vigent en el moment de la concessió de la llicència. No aprovat encara el projecte Serrallach-Molina, la seva existència i tramitació no tenien cap efecte legal.²²

El començament de les obres de la casa va coincidir, d'una banda, amb el retorn del projecte Serrallach-Molina, aprovat per la Junta Provincial, a l'Ajuntament el 18 d'octubre de 1867; i de l'altra, amb l'exposició pública del projecte i el rebuig de les al·legacions dels propietaris –que un cop més havia encapçalat Ventura de Vidal– el novembre, tot plegat ben amplificat pel ressò de la campanya a la premsa local, que donava suport a la posició municipal de tirar endavant la plaça. Calia, encara, la remissió del projecte a Madrid, i el governador ho va fer el febrer de 1868.²³

Així, l'administració inferior –l'Ajuntament barceloní– mantingué una posició única en els dos processos: tot el temps donà suport al projecte tècnic de 1865 i també s'oposà a aixecar la suspensió de les llicències en els terrenys de la plaça, a diferència del que havia fet respecte al bulevard. L'administració provincial, en canvi, mantingué una doble posició contradictòria: d'una banda, el governador col·laborà a tirar endavant el projecte i elevar a Madrid el projecte Serrallach, avallat per l'arquitecte provincial Molina; de l'altra, la jurisdicció contenciosa administrativa provincial donà la raó a Rosich, i el governador obligà l'Ajuntament a tramitar-ne la llicència, rebutjant, per tant, el recurs municipal.

22. El plantejament del govern central i la normativa, a Martín BASSOLS COMA, *Génesis i evolució del Derecho Urbanístico Español*, 1812-1956, Madrid, Montecorvo, 1973, pàg. 115-117. Vegeu la interpretació favorable de Modesto FOSSAS I PI, *Tratado de policía y obras públicas urbanas*, Barcelona, Ramírez y Compañía, [1872], pàg. 554-555.

23. AMAB, Q137, Comissió d'Obres Públiques-Eixample, AI, exp. 104, f. 222-224, Dictamen de la Comissió Tercera sobre les al·legacions dels particulars de 7 de novembre de 1867, que, aprovat pel plenari, va ser enviat al governador el 25 de febrer de 1868 (f. 227-229) i que, segons referències posteriors (f. 263), va ser enviat a Madrid per l'autoritat provincial aquell mateix mes.

L'any 1868, fins el setembre, fou un parèntesi a l'espera de la resolució del govern central sobre la sort del projecte Serrallach-Molina; però, a nivell local, les notícies no eren favorables. Amb el precedent del permís d'obres a Rosich, altres successors d'Augirot començaren a moure's en el mateix sentit.²⁴ I els auguris desfavorables es confirmaren l'1 de setembre, quan el projecte Serrallach-Molina va ser retornat al governador civil, però només per demanar noves diligències, i ja era a l'Ajuntament el dia 15.²⁵ Llavors esclatà la Gloriosa, i un dels primers actes de la Junta Revolucionària va ser interessar-se per la urbanització de la plaça.

La Revolució Gloriosa i la plaça de Catalunya (octubre de 1868 – juny de 1872)

La Gloriosa suscità grans expectatives a Barcelona, que els canvis legislatius de primera hora i l'anunci de les reformes futures confirmaren. Aquestes expectatives es van concretar en la liberalització de la legislació relativa a les obres públiques i en el reconeixement de l'autonomia municipal dins la nova legislació de règim local, que animaren una etapa protagonitzada per l'activisme polític del consistori. Va ser a propòsit de la plaça de Catalunya que se suscità un debat entre la Comissió d'Obres i la Comissió de Governació sobre les implicacions de la nova legislació d'obres públiques. Sintetitzar aquest debat i el canvi que comportà en la gestió de la plaça és l'objecte del primer apartat que segueix. El segon descriu el nou disseny de la plaça per adaptar-se als canvis produïts sobre el terreny, que va fer el nou arquitecte municipal Josep Artigas, i les causes que, un cop llestos els retocs de la versió Serrallach-Molina, mogueren el consistori a abandonar el projecte de plaça pel mètode de no portar-lo al plenari i evitar-ne l'aprovació definitiva en seu municipal.

LA INTERPRETACIÓ MUNICIPAL DE LA NOVA LEGISLACIÓ D'OBRES PÚBLIQUES

El 16 de novembre de 1868, un grup de ciutadans es dirigiren al consistori per manifestar el seu rebuig per la casa Rosich, ja construïda, i demanar que la urbanització de la plaça fos declarada obra d'utilitat pública.²⁶ Més enllà d'una nova manifestació pública a favor de la plaça, ritu d'obligat compliment en cas d'un canvi polític tan assenyalat, resulta arriscat interpretar el sentit últim de la

24. AMAB, *Plaza Cataluña. Escrituras*. Caixa que conté, entre altres, un expedient amb la portada: «Any 1878, Ayuntamiento de la Ciudad de Barcelona, Comisión de Ensanche, P. Cataluña. Rosich, Expediente promovido por Don José Rosich al objeto de ceder una casa y parte de los terrenos que posee en la llamada Plaza de Cataluña», on hi ha un imprès solt que conté la referència a la Reial Ordre i afegeix que, assentat el precedent, el permís es va estendre als successors d'Augirot per Reial Ordre de 20 d'octubre de 1869, que anul·lava les disposicions en sentit contrari de 3 i 30 d'abril de 1868 del governador civil.

25. AMAB, Q137, Comissió d'Obres Públiques-Eixample, AI, exp. 104, f. 238, Carta de devolució del projecte del governador civil a l'alcalde (15-IX-1868).

26. AMAB, Q137, Comissió d'Obres Públiques-Eixample, AI, exp. 104, f. 242, Petició firmada per seixanta ciutadans (16-XI-1868); f. 247, s'hi suma el regidor Cels Xaudaró; i f. 255, Proposició firmada per un grup de regidors, entre els quals Francesc de P. Rius i Taulet (12-III-1869). Aquesta proposició, aprovada, va passar a la Comissió d'Obres.

demanda. Podria pensar-se que la tesi de la propietat particular de la plaça anava guanyant adeptes i començava a apuntar-se cap a l'expropiació dels terrenys com el procediment adient per poder urbanitzar.

Com que el 14 de novembre de 1868 s'havien publicat unes *Bases de la nueva legislación de obras públicas* pel Ministeri de Foment, que portaven la firma del director d'Obres Públiques, José Echegaray, la Comissió municipal d'Urbanisme, a la que havia arribat l'escrit anterior, plantejà els seus dubtes a la de Governació.

El més notable de les *Bases* era l'extens i ambiciós preàmbul que, amb raó, es va fer famós. La seva finalitat era aplanar els obstacles que interposava la legislació moderada de 1845 a la intervenció de la iniciativa privada en l'obra pública. Al marge de la filosofia del nou projecte de legislació, els tècnics urbanitzadors preguntaven quina havia de ser la interpretació correcta de la seva part dispositiva, i concretament de la part final de l'article 8:

Por último, si la obra estuviera comprendida en un municipio, al alcalde, de acuerdo con el Ayuntamiento, y después de oír al agente facultativo que corresponda, compete la declaración de utilidad pública; pero si los que se crean agraviados recurren en alzada, decretará de nuevo el gobernador, oída la Diputación y el ingeniero; y si aún apelasen, fallará en último término la Administración central.²⁷

La Comissió d'Obres interpretava la nova legislació com una derogació de la llei d'eixample de 1864, és a dir, com una derogació de la competència exclusiva de l'Estat a l'hora de declarar una obra d'interès públic. De ser així, el tràmit obligat i previ a l'expropiació quedava en mans del consistori, i, en el cas concret que ens ocupa, la urbanització de la plaça de Catalunya era molt a l'abast.

La Comissió de Governació, on figurava Rius i Taulet, que feia els primers passos de la seva carrera, va contestar negativament. Calia entendre en el seu context la competència atorgada. Tot l'apartat es referia a obres d'iniciativa privada: si existien emprenedors disposats a fer-se càrrec de les obres públiques, els ajuntaments quedaven facultats per declarar la utilitat pública. Si es consulta el text, es pot comprovar de seguida l'exactitud d'aquesta interpretació. En comparació amb el preàmbul, la part dispositiva de la llei és breu, i ho és en coherència amb l'objectiu principal de legislar poc i deixar una llibertat màxima als emprenedors.²⁸

Dels vint-i-cinc articles que comprèn la disposició, nou apareixen sota el títol «Obras [públicas] construidas por particulares», quatre sota el de «Obras provinciales y municipales», i onze com a «Obras construidas por el Estado». El desequilibri numèric ja anuncia l'escassa importància acordada a les iniciatives de l'administració local en relació a les dues instàncies privilegiades, la privada i l'estatal.

El primer bloc, el d'iniciativa privada, establia una gradació de menys a més intervenció estatal:

27. FOSSAS, *Tratado de policía...*, pàg. 388-400.

28. AMAB, Q137, Comissió d'Obres Públiques-Eixample, AI, exp. 104, f. 270: la qüestió plantejada per la Comissió Tercera o d'Urbanisme i la resposta de la Comissió Segona o de Governació el 2 d'agost de 1869.

- 1) Cap intervenció administrativa en el cas d'obres públiques dutes a terme per particulars que no demanin la declaració d'utilitat pública; en cas de conflicte, remissió als tribunals ordinaris dels que es considerin perjudicats, tal com diu l'article 1.
- 2) Autorització prèvia de l'Administració (concessió directa pel Ministeri de Foment sense licitació, però amb obligada presentació de memòries i plànols) si l'obra afecta el domini públic; idèntica remissió als tribunals ordinaris si hi ha conflicte (articles 2 a 7).
- 3) Establiment d'unes regles –d'acord amb l'abast de l'obra pública (més d'una província, una de sola o un municipi)– si els empresaris demanen la declaració d'utilitat pública i, com a conseqüència, uns particulars obtenen la facultat d'expropiar a d'altres particulars (article 8).
- 4) Declaració que l'Estat no atorgarà subvencions a les obres públiques compreses en les dues primeres categories; no es consideraran com a tals els drets i franquícies que comporta la declaració d'utilitat pública (article 9 i final).

La posició del legislador s'acaba de definir en la manera de resoldre i en la breu extensió dels articles dedicats a les obres públiques provincials i municipals. En síntesi, s'equiparen províncies i municipis als particulars en el cas de les obres compreses en els set primers articles, que tampoc gaudirien de cap subvenció, i es redueix la intervenció de l'Estat a una alta inspecció i, arribat el cas, a l'exigència de responsabilitats a les administracions inferiors. En canvi, cap article equivalent al 8: no es faculta ni els governadors ni els ajuntaments a declarar la utilitat pública si els agents urbanitzadors són les mateixes administracions provincials o municipals.

La lectura de la legislació emesa pel Ministeri de Foment certament contenia una visió nova de les relacions entre administracions, però no en el sentit esperat a l'Ajuntament de Barcelona. En qualsevol cas, confirmava que la facultat de declarar la utilitat pública concedida als municipis volia facilitar la participació privada en la gestió de l'obra pública i no tenia res a veure amb les doctrines de l'autonomia local.

Exclosa la via directa que havien volgut veure-hi els urbanistes (declarar la utilitat pública i passar a expropiar), la Comissió de Governació, l'ens permanent que garantia la legalitat però també la iniciativa política del consistori, havia de trobar alguna alternativa. Es va buscar en la legislació relativa al règim municipal, que lentament anava concretant el concepte d'autonomia. A la legislació municipal de 1845, el caràcter no executiu dels acords del plenari municipal era la regla, i la suspensió d'acords i dels ajuntaments pel governador, una pràctica corrent. L'octubre de 1868, els procediments expeditius es convertien en l'excepció i es declarava la voluntat de fer immediatament executius els acords municipals d'alineació dels carrers, malgrat que no se suprimia del tot la necessitat de conformitat per part de les autoritats provincials. Era previsible la supressió del darrer requisit quan s'elaborés la nova legislació municipal, tasca que no va culminar fins el 1870.

La proposta de la Comissió de Governació a l'Ajuntament es va basar en aquestes perspectives favorables a l'autonomia, apostà per aprofitar l'oportuni-

tat i aconseguí aprovar a nivell municipal la modificació del pla Cerdà per encabir-hi la plaça de Catalunya; va deixar per més endavant, un cop aconseguit aquest primer objectiu, la petició al govern central de declaració d'utilitat pública de l'obra.

No representava, doncs, cap canvi substancial de posició en relació amb el plantejament de 1865: el projecte i l'objectiu prioritari eren els mateixos. L'únic que semblava diferent als gestors municipals era el clima polític favorable. Aquesta circumstància va ser explotada a fons, però només els nous projectes, com la transformació de la Ciutadella en parc, foren gestionats amb criteris nous.

L'ABANDONAMENT DEL PRIMER PROJECTE DE PLAÇA DE CATALUNYA

L'embranchida que augurava el canvi d'equip municipal i el caràcter emblemàtic que es volia donar a la urbanització de la plaça no fou confirmada per les decisions preses al nivell administratiu, que foren continuïstes. No es va obrir un nou expedient i el primer tràmit fou reclamar a Madrid el projecte Serrallach-Molina, com si s'hagués oblidat el retorn de l'expedient, que s'havia produït a la primeria de setembre. Es va constituir una comissió *ad hoc* formada pels presidents de les tres comissions municipals permanents, una Comissió especial per a la plaça de Catalunya que va ser l'òrgan que encarregà el redisseny de la plaça al nou arquitecte municipal, Josep Artigas, el mes de novembre de 1869.²⁹

Josep Artigas presentà dos plànols de la plaça, un de general i un de detall, datats el dia 31 de gener de 1870, que simplement actualitzaven el disseny del plànol de Francesc Daniel Molina aprovat per la Junta Provincial d'Obres Públiques. En ells, ha desaparegut l'estació de ferrocarrils i, amb ella, la gran mansana formada englobant l'espai del carrer de Bergara i que ha tornat a dividir-se en dues mansanes més petites. En el plànol de detall, hi figura la representació de la casa Rosich, edificada a l'angle de la plaça més proper al portal de l'Àngel. En canvi, continua l'ocupació del carrer de Fontanella, justificada per l'oficina de Correus que patrocinava l'Estat (*figures 5 i 6*).³⁰

La tramitació es va allargar fins el maig de 1872 per les successives i necessàries adaptacions a la legislació estatal sobre el règim municipal, que anava canviant. Al principi, el fet que les autoritats provincials haguessin de donar el seu vist-i-plau per fer executiu el corresponent acord municipal va implicar les consabudes anades i tornades del Govern Civil, però sense que el nou arquitecte provincial aportés cap modificació. Però després es retornà l'expedient al consistori a l'espera de l'acord aprovatori en segona i definitiva instància, convertit l'Ajuntament, per la llei municipal de 1870, en l'única autoritat competent per aprovar el plànol.

29. AMAB, Q137, Comissió d'Obres Públiques-Eixample, AI, exp. 104, f. 261, Reclamació de l'expedient del projecte de plaça de Catalunya de 1865 a Madrid (19-IV-1869); i f. 275, Constitució de la Comissió especial de la plaça de Catalunya, formada pels presidents de les Comissions Segona, Tercera i Quarta (24-XI-1869).

30. Plànols publicats a *Inicis de la urbanística municipal...*, amb núm. 12.415a i 12.415b i la mateixa informació errònia «Proyecto de una plaza en la esplanada del norte de la ciudad de Barcelona, Serrallach, 25 de junio de 1866. Tinta color sobre tela, 55x30. Escala 1/2000. IMH. Fol. vol. 18- que el de Francesc Daniel Molina (núm. 12.415c de la mateixa publicació i *figura 3* del nostre estudi)

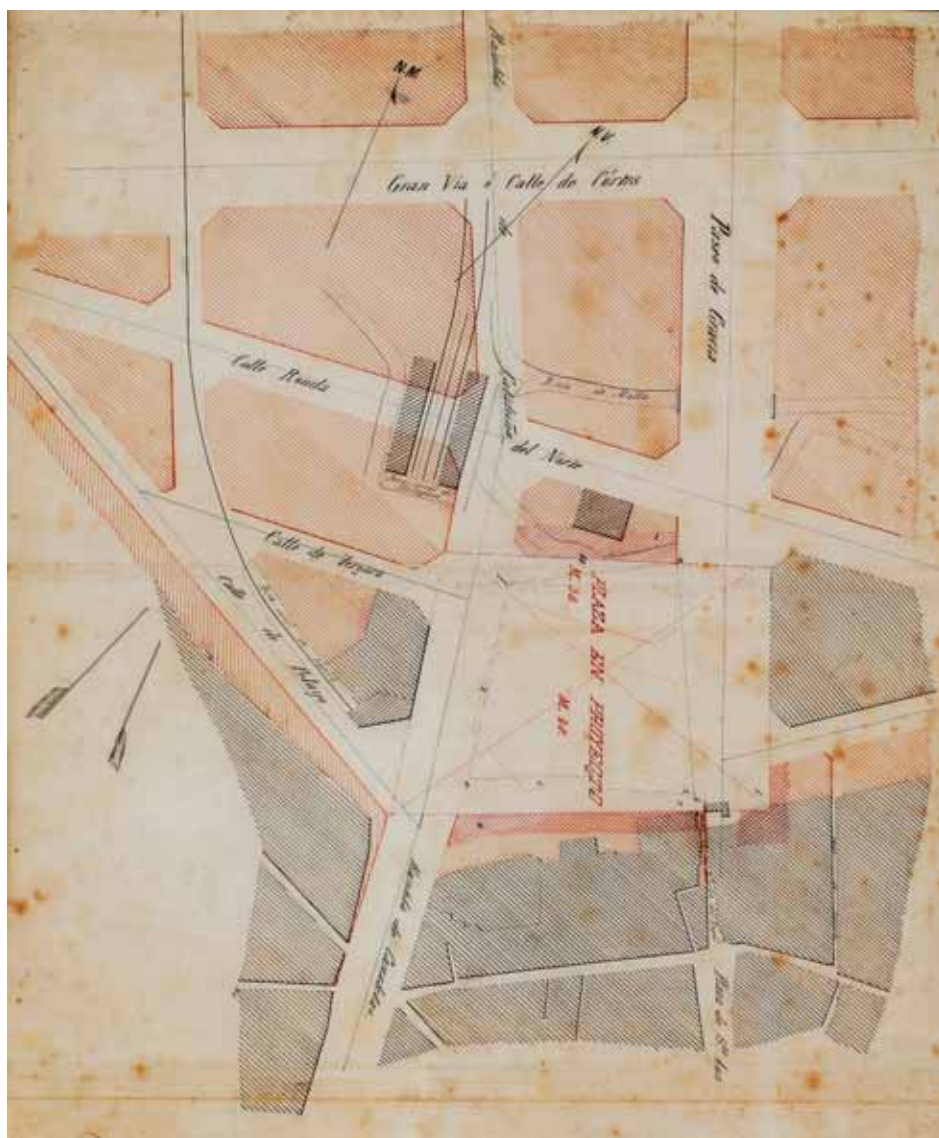

Figura 5. Plànol general de la zona de la futura plaça de Catalunya, traçat per l'arquitecte municipal Josep Artigas el dia 31 de gener de 1870. Actualitza el darrer disseny de Francesc Daniel Molina amb la reincorporació del carrer de Bergara, conseqüent a l'abandó del projecte de gran estació ferroviària (AMAB, Q137, Comissió d'Obres Públiques-Eixample, AI, exp. 104, peça 1a, f. 279-281).

Figura 6. Plànol de detall de la plaça en projecte, traçat per l'arquitecte municipal Josep Artigas el dia 31 de gener de 1870. Incorpora la casa Rosich, a la part inferior, arrenjerada amb el passeig de Gràcia (AMAB, Q137, Comissió d'Obres Públiques-Eixample, AI, exp. 104, peça 1a, f. 282-282).

Quan arribà el moment de pronunciar-se el plenari municipal i passar a la fase següent de declaració d'utilitat pública i expropiació, Artigas, que havia donat el treball per acabat el 15 de maig de 1872, va prendre la decisió insòlita d'enviar-lo directament a l'alcalde, que des del gener era Rius i Taulet, prescindint de la Comissió d'Obres i de la Comissió especial de la plaça de Catalunya. Va ser una maniobra fallida, perquè l'assumpte no arribà mai al plenari i, per tant, a diferència del projecte Serrallach-Molina, la versió d'Artigas no va ser mai aprovada en seu municipal.³¹

En canvi, el 31 de maig de 1872, l'Ajuntament aprovà la continuació del carrer de Fontanella entre el portal de l'Àngel i la Rambla.³² Era donar força legal a una solució apuntada el 1861 i desfer les modificacions que Serrallach

31. AMAB, Q137, Comissió d'Obres Públiques-Eixample, AI, exp. 104, f. 314, Remissió dels plànols per Artigas (15-V-1872).

32. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 1872, f. 239, Acord d'aprovació de la línia del carrer de Fontanella (31-V-1872). Francesc CARRERAS CANDI, «La plaça de Catalunya a Barcelona», *Catalunya Gràfica*, 1 (1922), encara que coneix el testimoni de Víctor Balaguer de 1866, interpreta l'acord del 31 de maig de 1872 com l'aprovació per l'Ajuntament d'«el primer projecte de plaça de Catalunya». Una interpretació correcta de l'acord de 31 de maig –la declaració de la línia del carrer de Fontanella com a “oficial i definitiva”– a CASTILLO, *De la Puerta del Àngel...*, pàg. 422.

havia introduït al plànol de 22 de juny de 1865 de Cerdà. L'explicació, que no es troba a l'expedient de l'obra pública i és ambigua i confusa a les actes de la sessió, es pot reconstruir a partir del fons de permisos d'obres particulars. Tot el mes de maig de 1872 hi hagué una pugna entre dos propietaris, que havien sol·licitat dues llicències d'obres, i Artigas, en funcions d'arquitecte encarregat de dictaminar sobre la concessió. El primers volien construir a la cantonada del portal de l'Àngel amb el carrer de Fontanella, en la zona afectada pel projecte de plaça, i Artigas negava l'autorització en base a la contradicció de l'obra amb el plànol de la plaça que estava acabant.³³ Es repetia amb altres protagonistes l'episodi de la casa Rosich, però aquesta vegada la discussió era un afer intern del consistori, sense intervenció del governador civil.

Primer, la Comissió d'Obres recolzà el dictamen del tècnic, però, de seguida, canvià de parer i aplicà la mateixa norma que a la casa Rosich: no es podia aturar la construcció en funció de plànols que encara no estaven aprovats. Intervingué –hi estava obligada– la Comissió de la plaça de Catalunya, però s'hi va produir una divisió: hi hagué un informe que se sumava a la posició d'Artigas, però un membre destacat de la Comissió, el regidor Domingo Call i Franquesa, defensà no ocupar l'espai del carrer de Fontanella –ocupació relacionada amb el projecte d'edifici de Correus– i fer realitat la seva prolongació simètrica al carrer de Pelai. Aquest retorn a l'estat de coses anterior hagués estat avalat pel mateix Serrallach, que el 1866, en la seva segona memòria, havia indicat els límits de la plaça ideal a parer seu:

No cabe duda alguna que la forma más natural para la plaza que se proyecta y sus dimensiones, sería la solución fundada en tomar todo el espacio comprendido entre las fachadas de las calles de Fontanella, paseo de Gracia, Ronda del Norte y Rambla de Isabel 2^a.³⁴

Ara bé, era evident que la modificació que ara s'introduïa, sumada a les que ja havia fet Artigas, significaven la liquidació dels trets distintius del projecte de 1865.

Epíleg

Però aquest canvi era només una part d'un disseny més ampli. El buit creat el 31 de maig per la desaparició del projecte Artigas va ser cobert el 21 de juny pel mateix Call i Franquesa en defensar una alternativa per a la plaça de Catalunya

33. AMAB, Q127, Obres majors, exp. 5.197, sol·licitud de llicència d'obres d'Antoni Camps per construir una casa al carrer de Fontanella, al solar corresponent al que serà després núm. 18 de la plaça de Catalunya (27-XII-1871; exp. 5.319, sol·licitud de llicència d'obres de Joan Quer per fer una casa al núm. 25 del carrer del portal de l'Àngel i al solar que forma cantonada amb el carrer de Fontanella (16-II-1872).

34. AHCB, Secció Gràfics, PL.-8.4.-2812, *Proyecto de una plaza en la gran explanada del Norte entre las ex-puertas de Isabel II y del Angel de la ciudad de Barcelona estudiado por el arquitecto municipal Don Leandro Serrallach y Mas, Barcelona, 4 de mayo de 1866*, sense foliar. Serrallach dóna les dimensions de la plaça ideal: 230 metres de longitud i 210 de latitud com a mitjana i n'indica els obstacles que la fan impossible: el cost elevadíssim d'indemnitzar l'expropiació de la casa Gibert i la necessitat de fer la façana inferior de la plaça perpendicular al passeig de Gràcia, per tal de regularitzar-ne la forma.

que es pot relacionar amb dos plànols firmats per Antoni Rovira i Trias uns mesos després, el gener de 1873, dies abans de la proclamació de la República i de la dimissió de Rius i Tauler, i que mostren una plaça de dimensions molt reduïdes en relació a la proposada per Serrallach (*figures 7 i 8*).³⁵

Que sigui difícil fer-se una idea de la proposta concreta de Call i que no hi hagi un disseny únic per part de Rovira és una conseqüència del nou plantejament de la gestió del projecte urbanístic. Deixant de banda la inflació simbòlica que es carregava al lloc –una mena de “plaça de les Glòries Catalanes”, per entendre’ns–, només hi ha un punt clar en el discurs de Call: que cal passar per l’expropiació i que cal minimitzar-ne el cost. La conclusió es presenta com una constatació realista d’un fet ben conegut: l’Estat no pot cedir el que s’ha reconegut com a propietat privada i no hi ha recursos municipals per fer una expropiació que tindria un cost equivalent a tota la despesa d’obres públiques en un any normal. Sense renunciar al plet amb els successors d’Augirot, la posició de 1865 canvia per flexibilitzar-se. Es reconeixia, així, que l’acord municipal aprovatori del projecte Artigas tal vegada hagués pogut ser executiu des del punt de vista legal, però era impossible de dur a la pràctica des del punt de vista de la seva plasmació material. Una autonomia sense recursos resultava inoperant i el finançament de les expropiacions seria el centre del debat a l’etapa següent de la història de la plaça.³⁶

36. AMAB, Q137, Comissió d’Obres Públiques-Eixample, AI, exp. 104, f. 315, Proposició d’un grup de regidors al plenari (17-VI-1872); A134, Actes del Consell Plenari, 1872, f. 262, Acord a instància de Call i Franquesa: els límits de la plaça de Catalunya són la Rambla, el passeig de Gràcia, el carrer de Fontanella i, com a límit superior, la línia de la mansana que ocupa la casa Gibert, ara engrandida cap al sud per l’afegit d’un nou solar destinat a la venda per finançar les expropiacions de la resta de terrenys (21-VI-1872).

37. Marina LÓPEZ GUALLAR, «Barcelona després de Cerdà: la privatització de les obres públiques a l’inici de la Restauració, 1875-1877», dins *X Congrés d’Història de Barcelona. Els dilemes de la fi de segle, 1874-1901*, 27-30 novembre de 2007 (www.bcn.cat/arxiu/arxiuhistoric/).

Figura 7. Plànol de l'arquitecte municipal Antoni Rovira i Trias, 11 de gener de 1873, on, per primer cop, aflora el nom de plaça de Catalunya.

Figura 8. Plànol d'Antoni Rovira i Trias que redueix l'espai previst per a la plaça d'acord amb la situació de fet que marca la construcció de la casa Rosich.

Apèndix

1

Transcripció de la intervenció del regidor Ildelfons Cerdà en la sessió municipal de 2 de juny de 1865.

AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, f. 148.

El Sr. Cerdà toma la palabra para significar a Su Excelencia [el Plenari de l'Ajuntament] que el emplazamiento de una gran plaza de confluencia en las afueras de las ex-puertas de Isabel II y del Ángel ha sido siempre desde la concesión del ensanche el desideratum y la aspiración general de los habitantes de esta ciudad, de tal suerte que tanto el Ayuntamiento como los particulares han aprovechado cuantas ocasiones se les han presentado para conseguir esa señalada mejora. Las circunstancias actuales le parecen muy propicias a fin de obtener del gobierno de Su Majestad lo que se desea y deben en su concepto aprovecharse puesto que, por un lado la Dirección General de Propiedades y Derechos del Estado ha mandado proceder a la venta de los terrenos allí existentes, sean o no cuestionables, por otro trata el gobierno de levantar en el punto indicado un grande edificio destinado a Correos y Telégrafos, y el Ayuntamiento acaba de aprobar el dictamen según el cual, insiguiendo el proyecto del diciente, ha de haber allí la estación central de los ferrocarriles de circunvalación, por manera que en su concepto no es difícil alcanzar el consentimiento del Ramo y tal vez sin mucho gravamen: así pues, es de parecer, que procede gestionar en este sentido teniendo presentes los datos y anteriores exposiciones redactadas y pasando esta moción a la Ilustre Sección 3^a, a fin de que en su virtud se sirva redactar la exposición correspondiente y presentarla a la deliberación y acuerdo del Consistorio. Su Excelencia lo aprueba en la conformidad propuesta.

2

Memòria del primer projecte de Leandre Serrallach de 25 de juliol de 1865.

AMAB, Q137, Comissió d'Obres Públiques-Eixample, AI, exp. 104, peça 1a, f. 6-10.

Hace muchísimo tiempo, desde antes que se decretase la demolición de las últimas murallas de esta Ciudad, que en el ánimo de todos estaba germinando la idea de establecer una gran plaza fuera la puerta de Isabel II el día en que pudiese obtenerse el engrandecimiento o ensanche del recinto urbano.

El público lo deseaba ardientemente como una compensación del estrechamiento y angostura de las antiguas calles, no menos que del área mezquina y de la escassísima capacidad de sus amontonadas habitaciones; y por otra parte los hombres técnicos no le contrariaban ni se constituían en entusiastas defensores

de ello, ora porque dependiese su racional adopción, no tanto de la economía general del plano de ensanche, cuanto de la clase de edificios que tenían que limitarlo, ora también porque, de adoptarse para su trazado –como parecía lógico– el sistema ortogonal, es obvio a todas luces que la creación o supresión de una plaza y su traslación o asentamiento en éste o en el otro punto no imprimen ni quitan carácter al proyecto de urbanización mejor concebido. Además, sea cual fuera éste, se comprende sin gran esfuerzo de imaginación que para el tránsito general basta en todos los casos dar a las encrucijadas la necesaria holgura por medio de los chaflanes, y en cuanto a las necesidades del estacionamiento dependerán sola y exclusivamente de la clase y objetos de los edificios que la circunscriban. Y como tratándose de un ensanche libre ilimitado, que ha de efectuarse sobre terrenos de propiedad particular, no está en las atribuciones del facultativo el predeterminar de una manera absoluta en qué sitios deberán asentarse tales o cuales edificios, ya públicos, ya privados, sino que esta determinación debe ser ulterior y de la exclusiva incumbencia de la Administración o de la de los particulares según lo vaya exigiendo el desenvolvimiento sucesivo del nuevo caserío; de ahí por qué muchos facultativos, y con ellos el autor del proyecto que está en vía de realizarse, guardan y reservan para el momento en que esto llega la fijación de las plazas para mejor subordinarlas al objeto especial que hayan de llenar; pues sería ridículo que, por no existir en el proyecto aprobado una plaza en el sitio donde por otro lado conviniese así a la importancia de los edificios que en él se tratan de establecer, tuvieran que llevarse éstos a otra parte o carecer de las avenidas y accesorios indispensables mientras que en otro sitio donde se hubiese establecido una de buenas dimensiones, viniese a cerrarse en la práctica por edificios de la ínfima clase, que lejos de necesitarla, fuera para ellos un verdadero perjuicio.

Sin faltar a estas doctrinas, que estimamos muy puestas en razón, antes bien haciendo con este motivo aplicación de ellas al caso especial de la plaza en cuestión, cúmplenos decir que creemos llegado el caso de que el Ayuntamiento gestione activa y enérgicamente para obtenerla del Gobierno superior, y vamos ahora a decir las poderosas razones en que para ello nos fundamos.

Desde luego es forzoso convenir en que, por la disposición especial que afecta la red general de vías urbanas del antiguo caserío a consecuencia de la manera con que se han efectuado su primitiva fundación y ensanches que se han sucedido hasta nuestros días, se encuentra marcadamente pronunciado un movimiento de circulación considerabilísimo en el sentido normal al puerto, que es, por decirlo así, el gran centro de acción que da estima y vida a toda la Ciudad, reconociendo como arterias principales, sin otras varias de menor importancia, primero la que parte de dicho centro y se desarrolla por Platería y Riera de San Juan hasta encontrar la Ronda en Junqueras, en segundo lugar la que, pasando por las del Regomir, Obispo y plaza de Santa Ana, va a terminar en la que fue puerta del Ángel, y por último la que arrancando del muelle de la Paz corre a lo largo de la Rambla hasta morir en la anchurosa y cómoda explanada del norte de la Ciudad, que enlaza al presente esta última vía con el [sic] de la anterior y que dista muy poco de la primera que ya hemos indicado tener su punto de término en Junqueras. Es decir, que las direcciones generales del movimiento que,

desde el puerto y al través del antiguo caserío, se dirigen al exterior del recinto, dentro del cual se halla comprimido, para buscar la expansión que le hace falta en el Ensanche que empieza a desarrollarse desahogadamente, y de una manera que sorprende y encanta, vienen a confluír a la referida explanada, o cuando menos se hallan separadas de ella por una insignificante distancia. Es decir, también, que la inmensa circulación que viene del exterior por las carreteras generales de Valencia, Zaragoza y Francia, por la provincial de Puigcerdá y Vich, por las vecinales del Llobregat, Las Corts, Sarriá y Horta y por el delicioso Paseo de Gracia, lo mismo que por la mayor parte de las nuevas calles del Ensanche, no encontrando fácil, natural y cómoda entrada por otro punto de la periferia de la Ciudad antigua, confluyen, también, a la referida explanada, que bien puede decirse es el receptáculo general de las vías terrestres ordinarias, como el puerto situado al extremo inferior de la Rambla lo es de las marítimas. Y nótese, muy particularmente, que el desenvolvimiento de este principio de concentración para lo porvenir, que ya se halla secundado y favorecido de la manera más eficaz y decisiva por parte de la Administración superior con la magnífica calle de Ronda trazada en el proyecto aprobado, ha recibido una nueva sanción con el acuerdo de la Municipalidad por el cual se establece que dicha calle deberá ser toda porticada por el costado que linda con el antiguo caserío; que la mayor comodidad que, en todos tiempos y estaciones y a todas horas del día y de la noche, ha de ofrecer el mencionado pórtico a la circulación será el más poderoso aliciente para que se transforme y convierta en la zona viable más concurrida y de conveniencia general, así para los vecinos del antiguo casco urbano, como para los del nuevo caserío; zona viable que no puede dejar de reconocer como centros de actividad principales, al puerto por un lado y por otro la explanada del Norte.

Ahora bien, si, de las consideraciones que nos ha sugerido el estudio de la *vialidad ordinaria* acerca de la importancia que tiene esta explanada, pasamos al presente a los que surgen en nuestra mente al ocuparnos de la *vialidad perfeccionada* por medio de los ferrocarriles, hallaremos que, lejos de disminuirse en lo más mínimo dicha importancia, por el contrario se destaca de una manera más relevante. En efecto, a excepción del ferrocarril que, desde esta Ciudad se dirige a Mataró, todos los demás han procurado por cuantos medios han estado a su alcance el situar sus estaciones alrededor de la mencionada explanada, y aun cuando no veamos en aquella zona más que los de Martorell y Sarriá, no es porque no hayan intentado lo mismo las sociedades de Zaragoza y Granollers, sino que sus deseos no han podido obtener igual satisfacción. Pero, por si acaso estos hechos no bastaran a probar con sobrada elocuencia la importancia que sobre todos los demás puntos de la periferia de la Ciudad antigua tiene el que nos ocupa, considerado como gran centro del movimiento de pasajeros, bastaría a no dudarlo el decir que, cuando se ha tratado de elegir un sitio adecuado para el establecimiento de una Casa de Correos, no se ha vacilado un momento en escoger aquel sitio, sucediendo otro tanto con la estación central de pasajeros y equipajes, tan pronto como la multiplicación de las vías férreas ha venido a hacer necesario el enlace de todas ellas entre sí y con el puerto.

Al hacer la exposición de motivos que nos han impulsado a pedir para la expla-

nada del Norte el establecimiento de una gran plaza, podrá haberse notado que no nos hemos fundado solamente en las consideraciones que nos ha sugerido el estudio de la vialidad ordinaria, porque sabemos muy bien que, si tal hubiese-mos hecho, la justa inflexibilidad del tecnicismo, parapetado tras el simple muro de su severidad, las hubiera contestado victoriosamente con sólo decir que, no tratándose del *estacionamiento* constante ni periódico de la circulación en aquel punto, sino de su continuidad más o menos rápida pero nunca interrumpida por motivo alguno, la anchura de las avenidas o vías confluyentes, al propio tiempo que la holgada y buena distribución de las encrucijadas, son garantías más que suficientes para la vialidad ordinaria del presente y del porvenir, y que, por tanto, pudiera calificarse de malversada por lujo o por capricho el área que ha de ocupar la plaza.

Tampoco hemos querido incurrir en la vulgaridad de presentar, como argumento principal que lo justifique, la excesiva condensación del actual caserío urbano y la necesidad imprescindible de procurarse depósito y caudales de aire atmosférico con que poder purgar y abastecer su corrompido y deletéreo ambiente; nada de eso, porque se nos alcanza perfectamente que tales argumentos los convertiría el tecnicismo en contraproducentes, ya que el único medio de mejorar las pésimas condiciones de la antigua Ciudad y de evitar una rápida baja en los valores de las fincas situadas en la mayor parte de sus estrechas y laberínticas calles es, sin disputa alguna, derramando por ella la salubridad y la circulación ejecutando sin tardanza las tres grandes vías de la reforma aprobada; y también porque se nos dirá, con sobrada razón, que de nada ha de servir para la salubridad de los barrios más condensados del arrabal o de ribera la plaza en la explanada del Norte y que, para los inmediatos a ella, les basta y sobra la holgura de cualquiera de las calles del ensanche cuyo trayecto es un continuado paseo y que, además en cada encrucijada, tiene su modesta pero suficiente plaza.

Ni mucho menos se nos ha antojado traer a cuento, y presentar como un poderoso argumento a favor de la plaza, la concurrencia inmensa que, del antiguo caserío como del nuevo, ha de atraer sobre la calle de Ronda la circunstancia de ser porticada al lado interior de la calle, porque no ignoramos que este argumento, si lo fuese, se contesta igualmente en los mismos términos, y por consideraciones análogas, a los que han servido para contestar los anteriores.

Pero si, aisladas entre sí, ni todas juntas, son por sí solas estas consideraciones suficientemente poderosas a probar la necesidad y la conveniencia de la plaza bajo el punto de vista de las exigencias de la *circulación* ordinaria, cuando se las hace depender y se las subordina a una causa cualquiera que exija, reclame y produzca constante o periódicamente el estacionamiento del todo o la parte de esta inmensa circulación; en tal tal caso, es que todas estas confluencias de vías ordinarias interiores y exteriores y perimetrales a la explanada del Norte demandan, reclaman y exigen imperiosamente el asentamiento en ella de una gran plaza donde, sin obstruir ni paralizar en lo más mínimo las funciones de la circulación ordinaria que siempre debe quedar libre y expedita, permitan que se estacione, por más o menos tiempo, aquella parte de dicha circulación, para lo cual la mentada explanada, ya se considere como punto de partida o de tér-

mino, sea el sitio de espera más propio y más adecuado.

Por eso la Municipalidad, que hasta el presente se había contentado con seguir paso a paso y acompañar con sus simpatías y hasta con algunas cuestiones incidentales la marcha de la opinión pública en lo referente a la mentada plaza, porque no había acertado a encontrar razones suficientemente poderosas en que formular su establecimiento; por eso –repetimos– debe tomar hoy en día una actitud completamente distinta y diametralmente opuesta, ya que limitando, con general aplauso, dicha explanada por un lado la Casa de Correos, que según parece ha de establecerse en la parte del Sur, y, por otra, la Estación General de viajeros y equipajes que para todos los ferrocarriles debe establecerse en el lado del Oeste, salta a la vista menos lince la necesidad de una gran plaza que facilite, para todos y cada uno de estos establecimientos, el servicio cómodo y holgado que estos dos ramos de la Administración y el público en general tienen derecho a esperar. Ésta, es al menos la opinión que, en su leal saber y entender, tiene que manifestar el que suscribe al tiempo de acompañar el plano demostrativo del asentamiento, forma y dimensiones que, en su concepto, deben darse a la indicada plaza. 25 de julio de 1865. Firmado: Leandro Serrallach.

3

Dictamen de l'arquitecte provincial Francesc Daniel i Molina de 23 de gener de 1866 sobre el primer projecte Serrallach enviat al governador civil de Barcelona,

AMAB, Q137, Comissió d'Obres Públiques-Eixample, AI, exp. 104, peça 1a, f. 29-32.

Barcelona, 23 de enero de 1866. Excelentísimo Señor. Del examen de los varios documentos que constan en este expediente, resulta figurar en primer lugar la exposición del Ayuntamiento de esta Capital, dirigida a Su Majestad, manifestando la necesidad del emplazamiento de una gran plaza en la explanada que media entre las ex-puertas de Isabel II y la del Ángel, fundándose en varias consideraciones, así de interés general como de conveniencia pública e higiénicas. En efecto, nadie desconoce los beneficios que reportará la población en general estableciendo la plaza en el parage que se indica, ya que a él afluyen las principales arterias de la Ciudad antigua relacionándose natural y espontáneamente con las del ensanche, teniendo por lo tanto un punto, sino obligado, al menos indicado para la plaza que se solicita; y si bien acerca de este extremo no puedo menos de opinar de conformidad y según los deseos de la Municipalidad, hálleme sin embargo precisado a contrariar algunas de las apreciaciones que el Arquitecto municipal aduce en la memoria que precede al proyecto, porque de lo contrario sería asentar y legitimar principios inadmisibles en el terreno facultativo y económico-administrativo. Dice el arquitecto del Ayuntamiento que los sitios destinados a plazas y edificios públicos se guardan y reservan para el momento que se consideran necesarios, a fin de mejor subordinarlos al objeto principal de su instituto. De manera que, admitiendo este principio como base de todo proyecto de ensanche y reforma de una población, bastará sólo grafiar

la disposición de las calles sin atender a las necesidades inherentes al desarrollo, comodidad y desahogo de sus moradores. No lo comprendió así el autor del proyecto de ensanche de esta Capital, puesto que, además de fijar con razonamientos oportunos la dirección, latitud y circunstancias especiales de cada calle, consignó en el mismo plano, las plazas de afluencia, las de mercado, los jardines y parques y hasta los puntos que creyó convenientes para el emplazamiento de las Iglesias, Hospitales, etc. Así es que en el plano aprobado existe una plaza que, si bien no se halla en el punto que ahora designa el Ayuntamiento, se estableció en la misma dirección y a poca distancia de la que hoy se solicita y que, por razones que no son del momento consignar, el Gobierno de Su Majestad la eliminó del plano, acogiendo benévolo la petición de los propietarios lindantes con el Paseo de Gracia, que cedieron gratuitamente en remuneración de dicha plaza, diez metros de latitud en ambas aceras de sus respectivos predios, ensanchándose así la precitada vía 20 metros en su totalidad. De lo expuesto se deduce evidentemente que, al hacer los estudios de un plano de ensanche de una población, no debe concretarse su autor a fijar sólo y exclusivamente la dirección y anchura de las diversas calles en todos sentidos consideradas, sino que es preciso atender el emplazamiento de las distintas plazas y al de los edificios públicos que se consideran necesarios, para que, a la vez, llenen las necesidades del servicio a que están llamadas. Insiguiendo estas bases hemos formulado todos los proyectos que se han remitido por conducto de Vuestra Excelencia a la Superior aprobación. Los planos y memoria del proyecto que por duplicado se acompaña formulados por el Arquitecto municipal, no están según previene la Instrucción del 19 de diciembre de 1859 y modelo que la acompaña, pues falta en los primeros distinguir con las tintas convencionales, que expresa dicho modelo, los terrenos que se hallan sin edificar y los ya edificados. En los mismos planos sólo se señalan los paradores de las vías férreas de Martorell y Sarriá, cuando existen varios edificios particulares en dos de los lados de la plaza que se proyecta, los cuales pueden ser un pie forzado para el perímetro de dicha plaza y dirección de sus aceras, circunstancia indispensable en todo proyecto de esta naturaleza. Por consiguiente, debe el expresado plano sujetarse a la Instrucción calendada, a fin de que la Superioridad pueda formarse idea exacta de los obstáculos que se presentan a la regularización de la nueva plaza y apreciar debidamente los intereses creados que limitan su perímetro. Con estos datos a la vista, podrá apreciarse la bondad del proyecto que es susceptible de modificación y mejora así en su forma como en su extensión. Forma parte del expediente, según consta en su extracto, una instancia de Don Ventura de Vidal, la cual se halla en poder del Ayuntamiento para su informe, deduciendo de su contenido que los terrenos comprendidos en el perímetro de la plaza proyectada no pertenecen al Estado, siendo propiedad de Don Antonio Augirot. Las citas que en la demanda se hacen nos indujeron a averiguar la exactitud de su contenido, ya que de ser cierto lo que en ella se expresa debieran variar completamente los trámites del expediente. De las investigaciones practicadas se deduce que respecto del área comprendida en el perímetro señalado para la nueva plaza, el Juez de primera instancia del distrito del Pino dió posesión de toda aquella localidad a Don Antonio Augirot en 11 de agosto de 1858, y que, a pesar de haber el Estado interpuesto demanda de nuli-

dad de aquel acto, vino luego confirmada la posesión por el Supremo Tribunal de Justicia, según sentencia del 26 de noviembre de 1864, publicada en Gaceta de 1 de diciembre del propio año. Así que, no siendo pertenencia del Estado los solares inscritos en el perímetro de la plaza en proyecto, debe variar por completo la forma y bases del expediente formulado por el Ayuntamiento, intentando la expropiación forzosa por causa de utilidad pública, formulando el correspondiente presupuesto de gastos, y señalando en la parte económica los medios con que han aquéllos de cubrirse, todo con arreglo a lo que previene la ley de 17 de julio de 1835 [1836]. En el mismo caso se hallan los solares donde se proyecta el parador general de ferrocarriles, por pertenecer a Don Ramon de Riber i de Segarra, a quien se dio posesión de aquellos terrenos por el propio Juzgado en 22 de noviembre de 1858 y, si bien fue revocada por la Sala primera de la Audiencia, vino luego confirmada en 14 de enero de 1864 por el Supremo Tribunal de Justicia; cuya sentencia publicó así mismo la Gaceta del 17 del mismo mes. En vista de cuanto acabo de exponer a la consideración de Vuestra Excelencia, opino:

- 1º Que el pensamiento de establecer una plaza en el parage que designa el Excelentísimo Ayuntamiento de esta Capital es aceptable y que su realización será una mejora importante que influirá en beneficio del vecindario, y que, penetrado Vuestra Excelencia de su utilidad, puede servirse interponer su poderosa influencia ante el gobierno de Su Majestad a fin de que acceda a la demanda de la Corporación Municipal.
- 2º Que para elevar el proyecto a la superior aprobación deben reformarse los planos a tenor de lo que previene la Instrucción de 19 de diciembre de 1859 y modelo que la acompaña, presentando el presupuesto de las indemnizaciones hacedoras y el medio de cubrir los gastos que importen las mismas; atemperándose el Arquitecto Municipal a lo que expresa la Instrucción de 16 de marzo de 1860 en lo relativo a presupuestos y pliegos de condiciones para ejecutar las obras de carácter público. Es cuanto creo deber informar a Vuestra Excelencia que, no obstante lo expuesto, resolverá como siempre lo que mejor estime. El Arquitecto provincial, Francisco Daniel Molina. Es copia. [Signatura ilegible].